

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів)

**МИСТЕЦЬКІ СЮЖЕТИ ХОЛМСЬКОГО ЛІТОПISУ
КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА:
НОТАТКИ ДО ВІДЧИТАННЯ, СПРИЙНЯТТЯ
ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛА**

Мистецтво епохи князя Данила Романовича – тема, якої дотеперішні студії над княжою добою української історії торкались, назагал, не так уже й часто. Коли ж мова про нього все-таки заходила, то скупі міркування, як правило, обмежувалися коротким побіжним викладом літописної оповіді про княжий Холм та його храми. Збережена в новіших списках версія тексту дає підстави для різнорідних інтерпретацій – її вимова далеко не завжди чітка й однозначна. Однак ці нотатки присвячені не дискусійним моментам джерела, принаймні – не їм насамперед. Перегляд публікацій, утім, показує, що не можна не мати істотних застережень до коректності переважної більшості висловлювань, так чи інакше основаних на відомостях скромного за обсягом літописного оповідання. Причому, це стосується не лише тих випадків, коли його матеріали наводяться у віддаленому від буквальної вимови викладі. Не менш показові й нібито досить докладні є й цитування. Немало авторів нерідко далеко відходили від буквального змісту повідомлень джерела навіть при прямій та однозначній вимові тексту, не кажучи про місця, складніші для тлумачення. Внаслідок цього поставали твердження й висновки, навіть найдалекосяжніші, для яких літопис не дає не лише достатніх, але, трапляється, – найменших підстав. Їх немало, й це ніяк не відособлені поодинокі помилки. Уже сама кількість не дозволяє не добачати за ними ширшої тенденції. Частина таких висловлювань належить російським авторам. Їхні погляди здебільшого відзначені наполегливими пошуками аналогій у власній традиції, внаслідок цього скерованими до найперше впізнаваних – з огляду “свого” інтересу – моментів літописної розповіді, тлумачених у звичному, “домашньому” контексті.

Хоч як не дивно, але до “гостродискусійних” проблем потрапив навіть час заснування Холма. Лаконічне повідомлення про те, як князь Данило Романович вибрав місце для майбутнього міста під час полювання, вписано до літопису щойно під 1259 р.: “4зд- щоу же емоу по полю и ловы д\ющоу. и вид\ м\сто красно. и л\сно на гор\. /бход- щоу / кроугь его полю. и вопроша. тозем\ц како именууетьс- м\сто се. /ни же рекоша Холмъ емоу. им- есть. и возлюбивъ м\сто то. и помысли да сожигеть на немь градецъ маль. /б\шас- Боу стмоу Иваноу Златооустоу. да створить во им- его.

црквь и створи град\ц малъ. и вид\въ же 4ко Бъ,помощникъ емоу и И/анъ сп\шникъ емоу есть и созда град иныи. егоже Татарове не возмогаша при 4ти. егда Батыи всю землю Роускоюю поима”¹. Помпей Батюшков, враховуючи вказівку єпископа Якова Суші (який не знав літопису²) щодо спорудження холмського собору 1001 р. заходами святого Володимира Великого, твердив, нібито князь Данило Романович “около 1235 года возобновил город Холм”³. Михайло Грушевський зіставив згадки 1234 р. (під 1248 р.) “и еще бо Холмоу не поставлену бывъшю”⁴, 1235 р. “Кондратови же ставшоу. кде нин\ град Холмъ. стоить”⁵, того самого року (опис подій 1238 р.) про перебування князя у Холмі й похід звідтіля до Галича⁶ та інші найраніші нотатки про місто і ствердив: “На сій горі свій перший «малий городок» Данило поставив, видко, десь коло 1237 р.”⁷. Іван Крип’якевич, не вдаючись до деталей хронології та допускаючись очевидного часового зміщення, переніс заснування холмського укріплення на час уже найвищого піднесення міста. Об’єднуючи обидва етапи, він наголосив: “Холм був побудований Данилом близько 1237 р. як головний замок для захисту Забужжя”⁸. За Юрієм Артамоновим, дату виникнення міста, “вероятно, следует относить к 1237–38 гг.”⁹. Володимир Ричка ствердив навіть, нібито 1237 р. датується саме повідомлення про вибір місця¹⁰.

Пропонувалися й інші датування. Володимир Пашуто відносив появу Холма тільки на період після поїздки князя Данила до Золотої Орди 1245–

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 842–843 (Л. 281об.). У виданні помилково повторно вказано аркуш – “281”.

² Gil A. Geneza nowożytnego kultu ikony Matki Boskiej Chełmskiej // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X Міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 р. – С. 106–107; *idem*. Źródła kultu ikony Matki Boskiej Chełmskiej. Z dziejów religijności w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej // Series Byzantina. – Warszawa, 2004. – Т. 2. – S. 205–207.

³ Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья / Изд. П. Н. Батюшков. – СПб., 1887. – С. 40. Твердження Якова Суші див.: *Susza J.* Phoenix tertiatu reddivivus albo obraz starożytny chełmski Panny u Matki Przenajświętszey sławą cudownych swoich dzieł po trzecie ożyły. – Zamość, 1684. – S. 45.

* У М. Грушевського – “сушу”.

⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 799 (Л. 268об.).

⁵ Там само. – Стб. 775 (Л. 262).

⁶ Там само. – Стб. 778 (Л. 262об.).

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2: XI–XIII вік. – С. 381. Пор.: його ж. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 19.

⁸ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – 2-е вид., змін. і доп. – Львів, 1999. – С. 40.

⁹ Артамонов Ю. А. Княжеская символика в архитектуре древнего Холма // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время: Тезисы докладов научной конференции (Москва, 3–5 декабря 1996 г.). – М., 1996. – С. 21.

¹⁰ Ричка В. Холмський проєкт Данила Галицького // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 106.

1246 р.¹¹. Павло Раппопорт публікував матеріали проведених на початку ХХ ст. археологічних досліджень і наголошував на недостовірності доданого згодом до тексту датування. Дослідник майже не користав із самого літопису і “не зауважив” навіть оповідання про напад татар 1241 р., не кажучи про ще глибше заховані раніші конкретні вказівки, й наголошував: “основание Холма можно относить к 30 – 40-м годам XIII в.”¹². У публікаціях Малгожати Сморгонь-Ружицької відзначено хронологічно перше повідомлення про столицю князя Данила Романовича ще під 1223 р.¹³. Однак другий абзац статті 6731 (1223) р., в якому йдеться про заснування Холма й натяком – обставини переведення до нього з Угровська єпископської кафедри, ніяк не випадає трактувати розповіддю про події саме цього року¹⁴. До того ж, приймаючи це нібито перше повідомлення про місто, авторка геть заплуталася у викладі поданих услід за цим початків холмської катедри: “Chełm [...] około połowy tego stulecia (sic!) stał się stolicą Księstwa Halickiego (sic!). Wskutek zatargu z metropolitą (sic!) ugrowskim (węgrowskim) (sic!) Jozafatem (sic!), który przypuszczalnie bez zgody księcia objął biskupstwo (sic!), Daniel przeniósł je do Chełma, ustanawiając metropolitą (sic!) Jana z soboru Zaśnięcia Bogurodzicy we Włodzimierzu. To właśnie biskup Jan opisał szczegółowo (sic!) powstanie Chełma i jego zabudowę w anegdotycznej (sic!) opowieści o polowaniu. [...] Według latopisu Daniel wznosił tutaj trzy lub cztery (sic!) cerkwie: św. Jana Złotoustego, św. Kosmy i Damiana, św. Trójcy i w 1260 r. (sic!) wielką cerkiew Bogurodzicy. Przynajmniej dwie z nich, cerkiew św. Jana i św. Kosmy i Damiana miały kopułę wspartą na czterech filarach”¹⁵. Пізніша стаття повторила цей переказ із незначними відмінностями¹⁶. При такій поставі щодо джерела “відкриття” 1223 р. для історії сприймати, звичайно, не випадає. Якщо дата справді визначає якусь віху, то з доступного літописного тексту така не постає аж ніяк.

П. Раппопорт ствердив: “Основание Холма и постройка описанных в летописи сооружений относятся, по-видимому, к 30-м гг. XIII в., т. е. до монголо-татарского вторжения”¹⁷. Микола Котляр згадав Холм серед волин-

¹¹ Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 164.

¹² Раппопорт П. А. Холм // Советская археология. – М., 1954. – Т. 20. – С. 313.

¹³ Сморг Рóżycka М. Ruś Halicko-Włodzimierska i Litwa w XIII wieku. Związki polityczne i artystyczne // Sztuka kresów wschodnich. – Kraków, 1996. – Т. 2: Materiały sesji naukowej, Kraków, maj 1995. – S. 10; eadem. Sztuka cerkiewna Rusi Halicko-Wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyńsko-ruskiej i romańskiej // Sztuka kresów wschodnich. – Kraków, 1999. – Т. 4. – S. 16.

¹⁴ Новіший аналіз проблем, пов’язаних з цим записом, див.: Толочко П. Стаття 6731 года в Галицко-Волынской летописи и время ее написания // Ruthenica. – 2005. – Т. 4. – С. 47–53.

¹⁵ Сморг Рóżycka М. Ruś Halicko-Włodzimierska... – S. 10–11.

¹⁶ Ibidem. – S. 16.

¹⁷ Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников [=Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е1–47]. – Л., 1982. – С. 107.

ських міст, які князь Данило заснував у 20-х – 30-х роках XIII ст.¹⁸. Однак його припущення найочевидніше позбавлене опори у джерелах у частині щодо 1220-х рр. Воно не суперечить літописним підказкам про таке раннє започаткування містобудівельної активності князя¹⁹, проте ніяк не відповідає тому, що стверджено про початки власне Холма. Інакше виглядають дві інших версії датування – як спроба сприйняти заснування міста в широких часових межах 30-х – 40-х років, так і віднести його появу щойно за середину другого із зазначених десятиліть. Такій можливості суперечать цілком достовірні, докладно локалізовані в часі літописні свідчення, за якими ці пропозиції – непорозуміння, постали через недостатню обізнаність із текстом джерела, або ж повторення раніших “не обізнаних” висловлювань попередників. Не вдаючись до докладнішого викладу проблеми, слід зазначити, що літопис щонайменше двічі однозначно вказує на існування Холма перед монгольським нашествям. Під 1240 р. прямо сказано, що Бог врятував місто від нападників²⁰. А на початку обширнішого викладу його ранньої історії та опису храмів у статті 1259 р. стверджується, що це укріплення було вже другим – замінило “градец мал”, споруджений після того, як князь уподобав холмську гору під час полювання²¹. Додатковий аргумент – відзначений “галицький” похід, розпочатий з міста 1238 р. Обидва твердження щодо подій 1241 р. не дають підстав для сумнівів у їхній достовірності, тому спроби відсунути початки Холма аж до 40-х років – очевидний “історіографічний курйоз”.

Аналогічна ситуація постає й зі сторінок дослідження літопису, яке схильне робити “героями епохи” татар. М. Котляр, розділивши текст на “повісті” (ідея Лева Черепніна²²), розповідь про заснування Холма та його храми відніс до “антиординської повісті”. Спорудження столиці сприйнято “справжнім гімном будівничій діяльності Данила Романовича по Батиевій навалі” (кон-

¹⁸ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь [=Україна крізь віки. – Вип. 5]. – К., 1998. – С. 239.

¹⁹ Її початок припадає на раннє володимирське панування Данила Романовича. Ця активність, очевидно, мала місце насамперед на ґрунті Володимира, Кременця та новозаснованих Данилово й Стожка, покликаних захищати східні терени тогочасного Данилового князівства. Коротко увагу до цієї обставини в контексті розвитку відповідного напрямку активності князя привернуто: *Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego: Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. – Chełm, 2003. – Т. 1: Referaty. – S. 57–58; його ж. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. пр. Матеріали XIV Волинської наук. історико-краснавчої конф., присвяченої 13-ій річниці незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 3.*

²⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 788–789 (Л. 266).

²¹ Там само. – Стб. 843 (Л. 281об.).

²² Див.: Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 12. – С. 239–252.

кретика відсилає до знаного опису напливу майстрів)²³. Початки Холма – це “велична картина відбудови зруйнованого ворогом господарства, міст і сіл, дальшої розбудови Галицько-Волинської держави”²⁴. Однозначно суперечачи літописові, такий підхід ставить перші кроки історії міста у залежність від монгольського нашествия. Нею позначений і виразно актуалізований (з оглядом на загальновідомі вияви сучасної самому автору свідомості) висновок автора: “Поza сумнівом, Данило мав розрахований на багато років план боротьби за знищення виснажливого монголо-татарського ярма”²⁵. “Виснажливе ярмо” видає очевидну перевагу у свідомості автора російських історіографічних схем над реаліями української історії, оскільки літопис не те що не знає “ярма”, а послідовно відображає зовсім інакші стосунки з наїзниками. У новішому перевиданні біографії князя Данила київський дослідник навіть ствердив, що власне після (!) знищення в часі нашествия Галича княжий двір і дружина перебралися до “непрístupної фортеці” – Холма²⁶. Саме місто у викладі згадане тільки декілька разів, правду кажучи, – мимохідь²⁷. Твердженнями про “непрístupність” укріплень автор також явно перебирає міру (докладніше див. далі при розгляді окремих об’єктів). “Галицький слід” – теж очевидна новація. За свідченням літопису, князь підпорядкував Галич щойно 1238 р. і, звичайно, не резидував у ньому. Зазначена пропозиція вочевидь ігнорує знаний історичний шлях князя Данила до Холма – з Володимира через Угровськ.

Оглянуті “передатування” нової княжої столиці стосуються самого її заснування. Лише М. Грушевський відчитав справжній *terminus ante quem*, визначений перебуванням князя у місті та походом з нього задля підпорядкування Галича 1238 р. (у літописі під 1235 р.).

Окремо випадає згадати зовсім курйозну дрібницю у вигляді тлумачення вказівки стосовно князя Данила “вид\въ же 4ко Бъ,помощникъ емоу и И/анъ сп\шникъ емоу”, за якою “спішником” виявився не святий Іоан Златоуст, а... холмський владика Іоан²⁸. Л. Черепнін не вловив контексту фрази, не кажучи вже про хронологію відповідного моменту.

Утім, література подає дискусійним не лише час заснування міста, а й ведення у ньому будівельних робіт, скупі вказівки на які збереглися в тексті літопису. Ілля Антипов датував літописні холмські пам’ятки в “широком діапазоні – от 30-х до середини 50-х гг. XIII в., поскольку точно неизвестно, когда произошел пожар Холма”²⁹. Вказівки на докладно окреслені обставини

²³ *Котляр М. Ф.* Галицько-волинський літопис XIII ст. – К., 1993. – С. 109.

²⁴ Там само. У наведеній конструкції навряд чи можна не побачити очевидної паралелі з живучою офіційною радянською фразеологією зразка 1940-х рр.

²⁵ Там само.

²⁶ *Його ж.* Данило Галицький. – К., 2001. – С. 104.

²⁷ Зате не до порівняння багатослівніше, розлого описано, наприклад, монгольський погром у північно-східних князівствах: Там само. – С. 92–98.

²⁸ *Черепнін Л. В.* Летописец... – С. 233.

²⁹ *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в.: Каталог памятников. – СПб., 2000. – С. 108.

“Куремсиної війни”, як і початків міста, його уваги не привернули. І Данилевський за знаним літописним викладом дошукувався “бурного строительства, которое велось в Холме Даниилом Романовичем Галицким в самом конце 50-х гг. XIII в.”³⁰.

Водночас із “недоопрацьованими” твердженнями привертають увагу перекази, які, мовби дотримуючись джерела, насправді пропонують “незалежну творчість” на його матеріалі. Такий підхід зазначився уже в першого автора, що вдався до докладнішого викладу літописного оповідання, – Дмитра Іловайського. Він нібито буквально переказує текст, проте при цьому робить незначні, на перший погляд, малопомітні відступи від його автентичної вимови, спотворюючи її, однак, до невпізнання. Зокрема, фразу “помысли да сожиж\ть на н\мь град\ць малъ” передано так, нібито, уподобавши холмський пагорб, князь “вознам\рился построить здесь сначала небольшой городок с церковью во имя Иоанна Златоуста”³¹: повідомлення про намір спорудження невеликого “городка” об’єднано з наступною обітницею князя – збудувати в ньому церкву святого Іоана Златоуста. Звідси літописцеві приписано вже твердження про намір спорудити “град\ць малъ” з церквою святого. Нібито мінімальні відмінності від “духу і букви” та подальші цитування так опрацьованої основи без зіставлення із самим першоджерелом утворюють зовсім своєрідну “історію”, спотворену до невпізнання.

Зрештою, є відходження й “значніші”. Відштовхуючись від монумента з орлом і сприймаючи його як елемент системи “обычных в т\ времена городских валовъ и укр\плений” (sic!), Д. Іловайський зробив висновок: “Твердыни Холма были таковыи, что в эпоху Батыева нашествия онъ оказался въ числ\ немногихъ городовъ, которые татары тщетно осаждали, но не смогли взять. Эта безопасность привлекла къ нему еще бол\е беженцевъ, которые наполнили город и окрестные села”³².

Ці трактування належать до ранніх висновків у науці, проте подібних речей не позбавлені й новіші праці. Прикладом може бути “предметне коментування”³³ з наголошенням “романтизованого” викладу початків історії міста на сторінках літопису. Безпідставною є запропонована при цьому паралель між легендою про заснування Києва та описом обставин віднайдення місця для Холма³⁴. Із можливістю використання у тексті певної літературної моделі, як допускає Василь Пуцько, назагал можна б погодитись лише щодо схеми викладу³⁵. Бачити в літописній версії походження міста легенду немає най-

³⁰ Данилевский И. Н. Сколько голов у двуглавого орла? // Норна у источника Судьбы: Сб. статей в честь Елены Александровны Мельниковой. – М., 2001. – С. 102.

³¹ Иловайский Д. Даниил Романович Галицкий и начало Холма // Холмская Русь. – С. 3.

³² Там само. – С. 4.

³³ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 115.

³⁴ Там само.

³⁵ Хоча водночас у літературі виразно зазначається тенденція “надексплуатації” джерельних свідчень, основана на їхньому незнанні. Немало таких прикладів має й

менших підстав. Не слід забувати, що, на відміну від загубленого в мороці віків заснування “матері городів руських”, початки Холма на час укладення відповідного тексту належали зовсім недавньому минулому, яке зберігалося в живій пам’яті. Розповідь про вибір “уподобаного” на полюванні холмського узвишся має достатньо ознак конкретної події, аби не вбачати в ній тільки – насамперед – “анекдотичний аспект” (якщо про такий може йтися взагалі)³⁶. На підставі чого маємо приписувати літописцеві видумування початків недавно заснованої столиці, коли самі обставини її появи ще мали виразно зберігатися в живій пам’яті сучасників? Однак, надавши їм легендарного забарвлення, В. Пуцько навіть відгукнувся, що місто було “мало не казково створене (sic!)”. На це, як виявляється, повинна вказати й невдала спроба татар захопити його “егда Батый всю землю Русскую пойма”³⁷. Проте літописець все ж, мабуть, мав на увазі зовсім не неприступність поселення³⁸. Вірогідніше, татари, підійшовши до міста (навіть чи до цього віддаленого району без більших міських осередків було скеровано значніші сили), не захопили укріплення на пагорбі саме через його природне розташування.

Зрештою, без будь-якого “чуда” літопис відзначає такі ж невдачі нападників під стінами Кременця і Данилова, наголошуючи, ніби сам Батий “видивъ же Крем-н\ць и градъ Даниловъ. 4ко не возможно при4ти емоу. и 6иде 6 нихъ”³⁹. Аналогічно коли 1259 р. Бурундай підійшов до Холма, то, роздивившись укріплення, – за свідченням літопису – теж дійшов висновку про неможливість його захопити⁴⁰. Отож завойовники не штурмували фортифікацій на високих пагорбах, й причина врятування коріниться саме тут. З такої “неприступності” “надзвичайно широкі будівельні роботи, які майже не припинялися й під час монголо-татарської навали”⁴¹, виводити, природно, не випадає. Хоча як їхнє проведення (очевидно – поза “грандіозними” епі-

історіографія холмських пам’яток (див. далі). Чи не найпоказовішим новішим з-поза її кола випадає визнати трактування контракту князя Олександра Заславського з будівничим Валентином Мочигембою на будівництво “кам’яниці” розмірами 90 на 12 ліктів в одному з княжих замків, яку волею далекоюсяжної інтерпретації “жартівливо” перетворено на... склеп для самого князя розмірами... “приблизно 0,5×4 м”: Яковенко Н. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 13. – С. 269. Не тільки “майстерне” переведення обумовлених контрактом розмірів (лікоть приблизно дорівнював 0,5 м), але й прийнята величина княжої усипальниці, до якої труну з тілом (зрештою, – тіло до труни такої ширини!) невідомо як мали би втиснути, красномовно показує всю своєрідність прикладеного інтерпретаційного зусилля. Стаття не позбавлена також інших не менш показових, хоча й не настільки вражаючих авторських “жартів”.

³⁶ Поняття анекдотичності до відповідного місця за В. Пуцьком застосувала також: Smorąg Różycka M. Ruś Halicko-Włodzimierska... – S. 11.

³⁷ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм. – С. 115.

³⁸ Там само. – С. 116.

³⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 786 (Л. 265).

⁴⁰ Там само. – Стб. 751 (Л. 283об.).

⁴¹ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм. – С. 116.

тетами), так і продовження й після 1241 р. не підлягають сумніву. Поняття неприступності “переексплуатував” також М. Котляр: “Попервах це був невеликий замок, який згодом (? – В. А.) переріс у величезну фортецю, рівних якій не знала Східна Європа (sic!)”⁴². Утім, про “нездобутню фортецю Холм” писав уже І. Крип’якевич⁴³.

Наступний об’єкт не завжди коректних тлумачень – опис того, як до новозаснованого міста сходилися ремісничий люд: “видивъ же се кнзь Данило 4ко Боу посп\вающеу м\стоу томоу нача призывати. прихода\ Н\мц\ и Русь. ино4зычники. и Л-хы ид-хоу днь и во днь и оуноты. и мастер\ вс-ции б\жахоу ис Татарь. с\д\лници и лоучници. и тоулници. и коузнец\ жел\зоу и м\ди и среброу. и б\ жизнь. и наполниша дворы. /кр\ть кра\д поле села”⁴⁴. Д. Іловайський побачив тут безпосередній наслідок невдалої спроби татар захопити “твердині Холма”: “Эта безопасность привлекла къ нему еще бол\е беженцевъ, которые наполнили и городъ, и окрестные села”⁴⁵. Серед звернень виділяється не зовсім коректний у деталях, без згадки про обставини і джерело відомостей, виклад Павла Жолтовського: “На землі Галицько-Волинського князівства, що залишились вільними (sic!) після нападу на Русь орд Чінгісхана (sic!), стали приходити ремісники різних фахів. Основна маса ремісників прийшла сюди з розгромлених татарами східних князівств (sic!)... Поруч з ними творили й майстри-чужоземці, зокрема німці та поляки”⁴⁶. Вжита для майстрів-втікачів замість оригінального літописного поняття “русь” не надто виразна згадка про ремісників “зі східних князівств” отримала несподіване продовження у викладі М. Котляра, який не міг не знати свого попередника – В. Пуцька. Останній запропонував нібито малопомітне уточнення до нотатки про “русь”.

Попервах його прокоментовано: “тобто майстри з Подніпров’я”⁴⁷. Проте далі на тій самій сторінці окресленню надано ширшого, цілком конкретного продовження. Виходячи з доданої аналогії між коротко, не зовсім докладно описаною у барвистому літописному викладі скульптурою холмської церкви святого Іоана Златоуста (про неї див. далі) та знаним скульптурним оздобленням Георгіївської соборної церкви Юр’єва Польського, В. Пуцько ствердив: “З цього логічно випливає припущення, що в Холмі мали опинитися ті ж самі майстри, які працювали раніше на північному сході, а потім «б\жахоу ис Татарь»”. “Проте ми не наполягатимемо на вірогідності цієї гіпотези, оскільки на її користь бракує переконливих аргументів (sic!)”⁴⁸. Однак “продовжувача”-історика відсутність аргументів не зупинила. Не

⁴² Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

⁴³ Крип’якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 79.

⁴⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 843 (Л. 281об.).

⁴⁵ Иловайский Д. Даниил Романович Галицкий... – С. 4.

⁴⁶ Жолтовський П. М. Метал // Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1967. – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С. 377.

⁴⁷ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм. – С. 116.

⁴⁸ Там само.

відкликаючись до попередника, але розвиваючи його “самозаперечену” гіпотезу, М. Котляр ствердив щодо одинокого на сторінках літопису холмського майстра Авдія: “Є підстави вважати, що раніше він був головним будівничим (sic!) при володимиро-суздальському дворі”⁴⁹. Утім, про таке походження Авдія писав уже В. Суслов⁵⁰, а за ним – Микола Воронін⁵¹. Єдиний “доказ” гаданого суздальського епізоду біографії “хитреця”, про який раніше ніхто не здогадався, викладено через наступне твердження: “Схожість між архітектурою Галицької та Суздальської Русі впадає в око навіть непрофесіоналові”⁵². Для конкретного наведеного висновку “непрофесіоналові” такого проникнення виявилось достатньо! Коли давніші російські автори вбачали “галицького” майстра Бакуна будівничим Георгіївської соборної церкви Юр’єва Польського⁵³, то тепер немов осягнуто пожаданий реванш. Якщо, звичайно, не брати до уваги надто очевидної “дрібниці”: не просто “бракує переконливих аргументів”, а навіть без надмірної прискіпливості не вловлюється найменших.

У зверненнях до найдавнішої мистецької історії Холма центральне місце, природно, посідають його храми. Проте виклад про них грішить відвертими перекрученнями, як, наприклад, показове з академічної “Історії українського мистецтва”: “Білокам’яна архітектура розвивалася у XVIII (sic!) столітті і в іншому центрі західної Русі – Холмі. З літописів (sic!) видно, що за князя Данила Галицького (1230–1264) (sic!) тут збудовано церкви Успіння (sic!), Івана (sic!), Трійці, Кузьми та Дем’яна”⁵⁴.

Оскільки на сторінках літопису найдокладніше описано церкву святого Іоана Златоуста, найбільше тлумачень набралось навколо неї. Втім, не обійшлося й без своєрідної “запрограмованості” від не завжди однозначного, а навіть зрозумілого джерела. Проте поодинокі автори немало додали й від себе.

М. Макаренко, основувшись на літописній даті розповіді про храм, ствердив: “Року 1259 енергійний галицький князь Данило будує у своєму столич-

⁴⁹ Котляр М. Ф. Данило Галицький. – С. 118. Навряд чи автор знав попередницю іменування Авдія будівничим: Мезенцева Г. Г. Скульптура // Історія українського мистецтва. – К., 1966. – Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. – С. 243.

⁵⁰ Суслов В. В. Очерки по истории древнерусского зодчества. – СПб., 1889. – С. 80.

⁵¹ Воронин Н. Н. Зодчество северо-восточной Руси XII–XV веков. – М., 1962. – Т. 2: XIII–XV столетия. – С. 125.

⁵² Котляр М. Ф. Данило Галицький. – С. 118.

⁵³ Здогад про галицьке походження суздальських майстрів запропонував Никодим Кондаков: Толстой Ф., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. – СПб., 1899. – Вып. 6. – С. 38. Про відчитане на стіні Георгіївської церкви в Юр’єві Польському ім’я Бакуна, в якому бачили майстра з Галича, див.: Вагнер Г. К. Мастера древнерусской скульптуры. Рельефы Юрьева Польского. – М., 1966. – С. 33–35.

⁵⁴ Асеев Ю. С. Архитектура Среднего Поднпр’я та галицько-волинських земель у XII–XIII століттях // Історія українського мистецтва. – Т. 1. – С. 218.

ному місті Холмі церкву на честь святого Івана”⁵⁵. Неочікуваним виглядає іменування церкви у В. Пуцька “міським собором”⁵⁶. Воно не є коректним, оскільки не притаманне українській традиції й знову демонструє приклад відзначеного російського “впізнання”. Літопис не вирізняє жодного із храмів за статусом, навіть собору Богородиці (згодом – Різдва Богородиці). Несподіваним є також твердження про його спорудження в 1230-х роках⁵⁷. Час – можна здогадатися – підказала аналогія... з датуванням згаданої перед тим Георгіївської соборної церкви Юр’єва-Польського 1230–1234 років – черговий приклад упізнання “російського ока”. А. Гіль коротко згадав храм як собор, знищений у пожежі Холма й не відбудований – його мав замінити новий собор Богородиці⁵⁸. І. Антипов писав про споруду 30-х–50-х років⁵⁹.

Якщо механізм появи раннього датування, яке прийняв В. Пуцько, очевидний, то причину його прийняття у тексті викладено аж надміру виразно. Однак, як зазначалося, сам погляд – лише намагання надати “нового імпульсу” “зв’язку мистецтва Галицько-Волинської землі і Юр’єва-Польського”, без відкликання тиражуючи твердження понад столітньої давнини. При цьому навіть зображення патрона храму на західній стіні відзначає нібито “цілковита подібність, звичайна здебільшого для певного мистецького напрямку”⁶⁰, з холмською скульптурою святого Іоана Златоуста на порталі. Виведена у такий спосіб, вона стала ще одним аргументом на користь “приходу” юр’євських майстрів до Холма. Проте “зв’язок навпаки” навіть в очах самого В. Пуцька – тільки історія, яка “могла бути”.

Літопис не зберіг підстав для обґрунтування таких пропозицій. Вперше на його сторінках церкву відзначено у вересні 1253 р. в короткому описі подячної молитви князя Данила після повернення з чеського походу⁶¹. На цьому побіжно наголосив уже М. Грушевський, виводячи з повідомлення про існуючі “розкішні”, за його словами, “церкви Богородиці й св. Івана” висновок: “На початку десь 50-х рр. “поставление” сього нового, великого Холма було, здається, вже довершене”⁶², чого новітні автори одностайно не зауважують⁶³.

Пропонувалося навіть ім’я будівничого. А. Соловійов ствердив: “Літопис коротко згадує архітектора, прибулого з Візантії (sic!) до Галичини, який збу-

⁵⁵ Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі перед монгольських часів // Київські збірники з історії й археології, побуту й мистецтва. – [К.,] 1930. – Зб. перший. – С. 86.

⁵⁶ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм. – С. 116.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku [=Archiwum Chełmskie. – Т. 3]. – Lublin; Chełm, 1999. – S. 66.

⁵⁹ Антипов И. В. Древнерусская архитектура... – С. 104.

⁶⁰ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм. – С. 117.

⁶¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 826 (Л. 276об.).

⁶² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 382.

⁶³ Вперше у новітній літературі це літописне повідомлення відзначено: Aleksandro-wycz W. Sztuka... – S. 56. Пор.: його ж. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба. – 2007. – Вип. 1. – С. 141.

дував холмський собор, – це «хитрець Авдій»; правдоподібно, грек використав візантійську імператорську емблему, щоб передати могутність православного князя, який прагнув бути коронованим «королем Русі (sic!)»⁶⁴. Г. Мезенцева натомість відзначила “розповідь про церкву Івана, збудовану руським зодчим (sic!) і скульптором – “хитрецем” Авдієм (sic!)”⁶⁵. Проте літопис, згадуючи саме ім’я (див. далі), храму мистцеві не приписує, проблеми авторства не торкаючись взагалі. Запропоноване візантійське походження Авдія, як і намагання побачити в ньому архітектора, природно, – теж позаджерельна версія.

Утім, існують навіть своєрідні підваження посвяти холмського храму. Олександр Некрасов вбачав у ньому поруч зі Спасом зображення “Іоанна (Хрестителя?)”⁶⁶ – традиційно тут вбачалося святого Іоана Златоуста, якому посвячено храм. Церквою святого Іоана Хрестителя його назвав А. Флієр⁶⁷. Р. Михайлова теж сприйняла його за “собор”, добачивши в ньому якусь “євангельську тему”⁶⁸.

Коротку розповідь про церкву розпочинає опис завершення: “зданье же е\сиче бы\с. комары с каждо угла преводь. и сто\ные ихъ на четырёхъ головахъ члвц\скихъ изва\но отъ н\коего хытр\чь”⁶⁹. Ще Д. Іловайський бачив тут чотири підкупольні стовпи “и каждый столп на вс\хъ своихъ четырёхъ сторонахъ, оканчивался вверху изваяніемъ члов\ческой головы, как бы подпиравшей своды”⁷⁰. Докладніший новіший аналіз ствердив: “Эта конструкция представляет собой не что иное, как четыре подпружные арки, опирающиеся на капители в виде человеческих голов”⁷¹. З цим ніби можна погодитись, але продовження далеко не таке переконливе. “Эти капители могли находиться только на колонках, которые, в свою очередь, должны были располагаться на уступах подкупольной опоры. Таким образом, форма столбов в церкви Иоанна Златоуста, так же как в церкви Пантелеймона (галицькій. – В. А.) и в васьильевском храме (у Василеві Чернівецької обл. – В. А.), должна была быть сложной, с дополнительными уступами в закрестиях. Прием завершения колонок, на которые опирались своды (комары), капителями в виде человеческих голов является еще одним свидетельством связей галицкого зодчества с

⁶⁴ Solovjev A. V. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les slaves // Seminarium Kondakovianum. – 1935. – Т. 7. – Р. 147, not. 171 (“La chronique nome justement un architecte venu de Byzance en Galicie, qui bâtit la catédrale de Holm – c’est le «prudent Audios»; il est probable que ce Grec ce suit servi d’une emblème imperial byzantin pour représenter la puissance d’un prince orthodoxe, qui aspirait neme à être curonné comme «rex Russiae»”).

⁶⁵ Мезенцева Г. Г. Скульптура. – С. 243.

⁶⁶ Некрасов А. И. Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII века. – М., 1936. – С. 136.

⁶⁷ Флиер А. Я. Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по сер. XVII в. // Архитектурное наследство. – М., 1988. – Т. 35. – С. 91.

⁶⁸ Михайлова Р. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2008. – С. 74.

⁶⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 843 (Л. 281об.).

⁷⁰ Іловайський Д. Даниил Романович Галицкий... – С. 3.

⁷¹ Иоаннисян О. М. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 54, 56.

позднероманской архитектурой Венгрии – с аналогичным приемом мы сталкиваемся в дворцовой капелле в Эстергоме”⁷². Проте чи не надто акцентовано угорські аналоги, які й підказали розташування голів на колонках опорних стовпів? Чи не згадано “звичайні” для тодішнього монументального церковного будівництва чотирилікі капітелі, відомі за збереженими в Георгіївській соборній церкві Юр’єва-Польського 1230–1234 рр.⁷³

Наступним об’єктом інтерпретацій став опис вівтаря: “вход-щи во / лтарь. сто4ста два столпа. Ёт ц\ла камени. и на нею комара. и выспръ же в\рхъ оукрашень. зв\здами златыми на лазоур\”⁷⁴. Ще для М. Грушевського це – “олтарна арка [...] на двох колюмнах з одноцільного каменя”⁷⁵. Проте В. Пуцькові пояснення видалося недостатнім: “Але, можливо, говориться не про розпис, а про зовнішній декор купола?”⁷⁶. Звідкіля той мав взятися в описі інтер’єру – питання риторичне. Та й аналогією до оздоблення зовнішнього покриття глави в автора чомусь теж слугує мозаїка бані равенського мавзолею Галли Плацидії⁷⁷. “Два стовпи перед вівтарем, здається, не підкупольні, адже вони являли собою моноліти. Якби стовпи були викладені з тесаного каменю, автор оповідання не міг би написати, що вони «от цела камени»”⁷⁸. З тим, що стовпи не підкупольні, важко не погодитись – два “підкупольних стовпи” відпадають самі собою. Думку, однак, продовжує висновок: “Отже, мова може йти лише про два стовпи вівтарної огорожі, і тоді уточнення «входящи в олтарь» означає «одвірок вівтарного входу». Тобто, то були стовпи з суцільних кам’яних брил, що характерно для візантійської архітектури”⁷⁹. М. Сморгонь-Ружицька у зв’язку з ними теж згадала “arkadę kamiennego templonu”⁸⁰. На плані храму при статті А. Флієра “загадкові” стовпи позначені як окремо стоячі у вівтарній частині храму (sic!)⁸¹.

Звичайно, формула “стовпи із суцільних кам’яних брил” не надто вдала, як і поняття “одвірка вівтарного входу”, насправді йдеться про два стовпи. Однак важливіше інше. Як увияти передвівтарну огорожу лише з двох монолітних стовпів в обрамленні проходу до вівтаря? Звичні розміри таких огорож теж неминуче відсилають і до наповнення вжитого поняття монолітності.

Що ж пропонує літопис для з’ясування цих запитань? Моноліти, “вход-щи во / лтарь”, стояли в переході від святилища до нави. Оскільки, за В. Пуцьком, літописець віднотує насамперед дивне і незвичне, важко

⁷² Там само. – С. 56.

⁷³ Вагнер Г. К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. Юрьев-Польский. – М., 1964. – С. 55, 71. – Табл. VIII, IX.

⁷⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 843 (Л. 281об.).

⁷⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 383.

⁷⁶ Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм. – С. 117.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Smorąg Różycka M. Sztuka cerkiewna... – S. 20.

⁸¹ Флиер А. Я. Эволюция планов... – С. 91.

сприйняти в них нічим не виділені, звичні елементи передвітарної огорожі. Виразне зіставлення зі склепінням вітваря, очевидно, вказує, що вони підтримували його від заходу. Така інтерпретація, природно, дає змогу сприйняти їх саме стовпами й рідкісним для тогочасної української церковної архітектури елементом інтер'єру. Зрештою, запропоноване трактування підтверджує загальновідома візантійська будівельна практика, яка знала не лише кам'яні стовпи передвітарної огорожі, а й опори передньої сторони вітварного простору. Один з аналогів – церква апостолів Петра й Павла у Велико Тирново в Болгарії⁸². Наведені міркування пропонують реконструювати будівлю на зразок храму на Федорівщині у Володимирі⁸³. Це лише додатковий аргумент для підтвердження не зауваженої донедавна володимирської гравітації церковного будівництва княжого Холма⁸⁴.

Утім, існує переконливе свідчення, здатне остаточно усунути ґрунт з-під криволумачень навколо відповідного фрагмента літописного оповідання. Холмський єпископ Яків Суша прямо вказав, що перед перебудовою собору 1630-х рр. склепіння його вітварної частини від заходу спиралося на два стовпи, усунуті, оскільки вони “захарашували” інтер'єр⁸⁵. Це й були літописні моноліти. Зрештою, за холмським єпископом про них писав Г. Хрусцевич⁸⁶, проте відповідний текст залюбки цитованого збірника не привернув уваги. Дальшим доказом на користь такої інтерпретації слугує опис наступної холмської церкви – святих Кузьми і Дем'яна, вказуючи аналогічні стовпи й у цьому храмі (див. далі).

Згадану поряд зі стовпами “комару” М. Грушевський вважав аркою вітваря⁸⁷. В. Пуцько, розвиваючи прийнятту версію про відзначення насамперед дивного, прихилився, натомість, до єдино можливого, на його думку, пояснення уваги до склепіння у готичних формах та нервюрах. На підтвердження вказано лише: “Кам'яні деталі готичного склепіння зберігаються досі у старому Галичі. Вони походять з Успенського собору, але їхня приналежність до первісної конструкції подекуди сумнівна: радше вбачати в них сліди певної реставрації XIII ст.”⁸⁸. Питання про поєднання “готичних” елементів зі збудованим, мабуть, у 1150-х рр. галицьким собором перед російським автором не постало. Навіть якщо їх справді датувати XIII ст. Не менша, зрештою, загад-

⁸² The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843–1261. Exhibitions Catalogue: New York, Metropolitan Museum of Art, Marsch 11 – July 6, 1997 / Ed. by Helen C. Ewans and William D. Wixom. – New York, 1997. – P. 34.

⁸³ *Раннопорт П. А.* “Старая кафедра” в окрестностях Владимира Волынского // Советская археология. – 1977. – № 4. – С. 255, рис. 2. Ідентифікацію з храмом жіночого Федорівського монастиря див.: Там само. – С. 265.

⁸⁴ У літературі ця проблема постала: *Aleksandrowycz W.* Sztuka... – S. 56–59. Про взаємозв'язки мистецької традиції обох міст див. також: *Його ж.* Володимир... – С. 3–4.

⁸⁵ *Susza J.* Phoenix... – P. 47. У літературі на це свідчення у відповідному контексті вказано: *Александрович В.* Мистецтво Холма. – С. 142, прим. 9.

⁸⁶ *Хрусцевич Г.* Город Холм // Холмская Русь. – С. 15.

⁸⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 383.

⁸⁸ *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 118.

ка – й самі “елементи”. Очевидно, йдеться про одинокий оброблений камінь (Музей у Крилосі), що його опублікував Ярослав Пастернак як фрагмент ківорію Успенської церкви XVI ст.⁸⁹. Ця знахідка й стала єдиною підставою інтерпретації конструкції склепіння вівтарної частини холмського храму!

Однак прийняття існування елементів готики у храмах Холма і Галича уже на XIII ст. (не кажучи, звичайно, про раніший час) на таких підставах – очевидна фантазія. Не дошукуючись джерела, закономірно не можна не зауважити відсутності продовження “традиції”. Втім, не шукаючи “дивного” аж так наполегливо, пояснення уваги до вівтарної частини холмського храму можна віднайти й у своєрідності конструктивного поєднання з монолітними стовпами.

Позбавлене однозначної вимови й оздоблення “верха” золотими зорями на лазуровому тлі. Для Д. Іловайського – “Верхи сводовь покрыты лазурью и золотыми звездами (на подобіе свода небесного)”⁹⁰. М. Грушевський, як зазначалося, вбачав тут вівтарну арку й саме до неї відніс золоті зірки склепіння на блакиті⁹¹. На думку М. Сморог-Ружицької, це теж декоративний елемент вівтаря; вона дошукувалася в ньому насамперед романського елемента “симфонії” традицій православного Сходу та католицького Заходу через відсутність в інтер’єрі монументального малярства⁹². Проте його брак – не виключно “романська” ознака. Фресок немає й у ніяк не “латинізованому” луцькому соборі святого Іоана Богослова 1170-х рр.⁹³ та сучасних йому храмах Гродна, Смоленська, Турова⁹⁴. Отже, це ширша не лише місцева особливість: зазначений підхід продовжили монастирські храми князя Льва Даниловича кінця XIII ст. у Спасі та Лаврові⁹⁵.

Однак літописна нотатка про оздоблення зорями на лазурі все ж включає проблему, яка так і не потрапила в поле зацікавлення дослідників, – питання де все-таки знаходилося описане малювання. Відзначена в цьому контексті вівтарна арка М. Грушевського, безперечно, – помилка. Звичайно зорі бачать на склепінні вівтаря чи склепінні взагалі, як у Д. Іловайського. Такий погляд виводиться від вміщеного на початку самого фрагмента звороту “вход-ци во / лтарь”. Проте окреслення найвиразніше стосується вказаних далі стовпців і “комари” – арки над ними. Заключна частина фрази з малярським відне-

⁸⁹ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження 1850–1943 рр. – Краків; Львів, 1943. – С. 125.

⁹⁰ Іловайський Д. Даниил Романович Галицкий... – С. 3.

⁹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 383.

⁹² Smorąg Różycka M. Sztuka cerkiewna... – S. 20.

⁹³ Малевская М. В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство: Исследования и атрибуции. – СПб., 1997. – С. 20.

⁹⁴ Там само. – С. 20–21.

⁹⁵ Зазначені монастирські церкви отримали ансамблі фресок тільки в середині XVI ст. Див.: Александрович В. С. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 427–428.

сенням вказує на інше. Логічно виправданий розподіл усуває домінуючий у попередніх інтерпретаціях видуманий взаємозв'язок й дає змогу відчитати справжній зміст лаконічного висловлювання щодо малярських реалій. Сприймаючи зворот поза описаними досі елементами архітектури початкового відтинку вівтарного простору – стовпами, на які від заходу опиралася арка його склепіння, отримуємо однозначне віднесення до завершення споруди: “и выспрь же в\рхъ оукрашень зв\здами златыми на лазоур\” – оздоблення прикрашало баню. Окрім логіки тексту, додатковий аргумент дають церковна та будівельна термінологія, незмінно іменуючи верхом саме її.

Наступна частина опису стосується західного та південного входів: “дв\ри же еи. дво4 оукрашены. каменъемъ ГаличкыМ б\лымъ. и зеленымъ. Холмьскымъ тесанымъ. оузоры т\ некимъ хытр\чемъ. Авдьемъ. прил\пы 6 вс\хъ шаровъ. и злата. напреди ихъ же б\ изд\ланъ Спсъ. а на полоунощныX сты Иванъ. 4коже всимъ зр-щимъ дивитис- б\”⁹⁶. Саме цей фрагмент цитувався чи не найчастіше, викликаючи водночас, мабуть, і найбільше тлумачень.

Д. Іловайський, зокрема, ствердив: “Снаружи храмъ былъ испещренъ “прил\пами” (р\зными изображениями), раскрашенными и отчасти позолоченными”⁹⁷. М. Макаренко докладніше зупинився на тому, де саме знаходилося описане оздоблення, логічно доводячи його вміщення не на “дверях”, а на порталах⁹⁸. О. Некрасов вважав, що на порталах “можно предположить изображение Спаса и Иоанна (Крестителя?)” (sic!)⁹⁹. Розвиваючи останнє припущення, він одразу ж запропонував наступне: “Не находился ли Спас на западном портале и не предполагалось ли еще сделать южный с изображением богородицы, дав таким образом деисис?”¹⁰⁰. Безпідставний здогад постав “впізнаванням з оглядом на власний досвід” на основі знаного мотиву оздоблення Георгіївської соборної церкви Юр’єва Польського. В. Пашуто з приводу імені майстра зазначив: “Летописью отмечен один из мастеров – резного орнамента (sic!) – «хитрец» Авдий”¹⁰¹. М. Воронін розвинув версію В. Сулова про північносхідноруське походження різьбаря, підкріпивши її подібним, на його думку, зіставленням оздоблення холмської та юр’євської церков: “Сходство далеких друг от друга, но близких хронологически памятников позволило исследователям выдвинуть предположение, что замечательный (sic!) резчик «хитрец» Авдий, украсивший резьбой холмский храм, был выходцем из Владимирского княжества, бежавшим от татар в Галицкую Русь, что, следовательно, убранство собора в Юрьеве Польском было делом его рук”¹⁰². Г. Мезенцева переказала: “Портали було оздоблено

⁹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 844 (Л. 281об.).

⁹⁷ *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 3.

⁹⁸ *Макаренко М.* Скульптура... – С. 89.

⁹⁹ *Некрасов А. И.* Очерки... – С. 136.

¹⁰⁰ Там само (збережено правопис оригіналу).

¹⁰¹ *Пашуто В. Т.* Очерки... – С. 165.

¹⁰² *Воронин Н. Н.* Зодчество... – С. 125.

білим (sic!) та зеленим каменем, скульптури (sic!) на фасадах (sic!) розмальовано фарбами з позолотою (sic!?)”¹⁰³. Відзначений принцип російського впізнавання дав таку інтерпретацію: “Летописец упоминает... узоры (sic!) и образ Спаса на стенах (sic!)... Все это настолько восхитило летописца, что он счел необходимым сообщить имя “хитреца Авдия”, выполнившего декоративную резьбу на фасадах (sic!)”¹⁰⁴. “Узоры”, як і “декоративне різьблення на фасадах”, звичайно, виводяться від оздоблення суздальських храмів. Інший приклад дає переклад: “Две двери были выложены тесаным камнем (sic!): белым галицким и зеленым холмским; а узоры разноцветные и золотые, сделаны неким художником (sic!) Авдеем; на западных вратах (sic!) был изображен Спас, а на северных – святой Иоанн”¹⁰⁵. Стилізація переконуює, нібито каменем викладено справді двері, а “врата” покликані сприйнятися чимось іншим, відмінним від них. Розмірковувань М. Макаренка про розташування оздоблення, вочевидь, не зауважено. Російська література “з відвертих православних позицій” навіть протиставила це оздоблення... літургійному посудові церковних дарів князя Володимира Васильковича: “По своему типологическому составу утварь, вложенная Владимиром Васильковичем, строго канонична и соответствует византийским нормам в отличие от произведений, созданных по заказу его дяди Даниила Романовича Галицкого, заключившего церковную унию с Римом (sic!)”¹⁰⁶.

М. Сморгонг-Ружицька на підставі опису порталів звернулася до питання про матеріал, з якого споруджено храм: “Biskup Jan jednoznacznie stwierdza, że cerkiew p. w. św. Jana w Chełmie zbudowano z białego ciosu kamiennego (?), zwanego halickim, a dla wykonania detalu architektonicznego użyto miejscowego piaskowca o zielonej barwie. Wiarygodność tej relacji potwierdziły znalezione w czasie wykopalisk archeologicznych liczne ciosy z białego i zielonego piaskowca”¹⁰⁷. Після щойно ствердженого вживання цього матеріалу тільки “dla wykonania detalu architektonicznego”, “liczne ciosy z... zielonego piaskowca”, природно, несподівані; дискусійний і “biały piaskowiec” – насправді “галицький” алебастр. Утім, текст згадує їх лише при оздобленні порталів. Зазначений фрагмент водночас сприйнято доказом подвійного посвячення церкви святого Іоана Златоуста – ще також Христу¹⁰⁸. Пропозиція не лише суперечна церковній практиці, а й очевидна “романізація” з-поза можливого для східнохристиянського світу. Тим більше фантастичне – так

¹⁰³ Мезенцева Г. Г. Скульптура. – С. 243.

¹⁰⁴ Лазарев В. Н. Искусство средневековой Руси и Запад (XI–XV вв.). – М., 1970. – С. 20.

¹⁰⁵ Галицко-волинская летопись // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М., 1981. – С. 345.

¹⁰⁶ Стерлигова И. А. Древнерусское церковное убранство по данным “Летописца Владимира Васильковича Волинского” // Древнерусское искусство: Русь. Византия. Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 272.

¹⁰⁷ Smorąg Różyczka M. Sztuka cerkiewna... – S. 17.

¹⁰⁸ Ibidem. – S. 18.

само з оглядом на латинську іконографію, де Христос на порталі західного входу нерідко виступав у композиції Страшного суду, – сприйняття зображення Христа як покликаного нести аналогічну ідею¹⁰⁹. Ця пропозиція – лише доказ незнання ситуації, контексту й епохи.

І. Антипов, наголошуючи на “малярстві” порталів, зазначив: “Полихромная естественность материалов дополнялась росписью и, по-видимому, оковкой золоченой медью «прилѣпы ѿ всѣхъ шаровъ. и злата»”¹¹⁰. “Окуття”, найочевидніше, “перенесено” з літописного опису “золотого” собору Різдва Богородиці в Суздалі: “издну цркви ѿ верха. и до долу. и по стѣнам и по столпомъ ковано золотомъ. и двѣри же и / бодвѣрьє цркви златомъ же ковано”¹¹¹.

Р. Михайлова, у свою чергу, віднесла цитований виклад оздоблення порталів до холмського собору¹¹².

Несподіваний новіший коментар отримало також повідомлення про ікони – князь “оукраи же иконы еже принесе ис Кыева. каменьемъ драгымъ. и бисеромъ златымъ. и Спса. прѣстое Бцѣ иже емоу сестра Федора и вда из монастыр – Федора. иконы же прине. изо Оуроучего. Оустрѣтенъ. ѿ / тца его. дивоу подобны. 4же погорѣша во цркви стго Ивана. / динь Михайль / стас – чудныѣ тѣхъ иконъ”¹¹³. Прикінцева згадка про їхню загибель у пожежі мовби однозначна за вимовою. Проте з’явилася версія, нібито Холмська чудотворна ікона Богородиці ідентична зі згаданою в літописі гаданою київською з церкви святого Іоана Златоуста. Позбавлений підстав погляд навіть перетворився на традицію. Свою інтерпретацію “київського” походження окремих із згаданих пам’яток дав Ярослав Щапов. Відкликаючись до київського Федорівського монастиря, дослідник ствердив: “Монастырь пережил монгольское нашествие, сохранив свои святыни: праправнук Мстислава (засновника монастиря Мстислава Володимировича, сина Володимира Мономаха. – В. А.) Даниил Романович Галицкий после смерти старших родственников и сестры Феодоры считал себя наследным владельцем монастыря, создал в Холме новую кафедру, передал ей в 1259 г. (sic!) иконы и колокола (sic!) «из монастыря Федора»”¹¹⁴. Щодо дзвонів, то зразу слід зазначити, що їх літопис подає тут же після вказівки на знищення холмського храму, проте без будь-якого зв’язку з раніше згаданим “монастирем Федора”. “Київські” ікони, нагадаємо також, описано не в соборі. Версію київського походження Холмської ікони Богородиці підхопив і розвинув В. Пуцько. Спершу, зіставляючи пізні відтворення Холмської ікони та зображення Богородиці на білгородській гривні, він побіжно вказав на можливість перенесення до Холма київської святині¹¹⁵.

¹⁰⁹ Пуцько В. Літописне оповідання про місто Холм. – С. 118.

¹¹⁰ Антипов И. Древнерусская архитектура... – С. 105.

¹¹¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 581 (Л. 206).

¹¹² Михайлова Р. Художня культура... – С. 72.

¹¹³ Ипатьевская летопись. – Стб. 845 (Л. 281об.–282).

¹¹⁴ Щапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси XI–XIII вв. – М., 1989. – С. 142.

¹¹⁵ Пуцько В. Ікони Богородиці у давньому Києві // Церковний календар 1993. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 1992]. – С. 132–133.

Далі холмську реліквію визнано копією ікони князя Володимира Мономаха з київського монастиря Мономаховичів¹¹⁶. У підсумку запропоновано таке тлумачення: “Коли будувалася холмська церква, храм його (київського монастиря. – В. А.) ще стояв, але, напевно, вже існувала реальна загроза монголо-татарського нападу, чим можна пояснити вилучення двох ікон з родинного князівського монастиря в Києві (sic!). Безперечно, там вони також мали бути приналежністю вівтарної огорожі візантійського типу”¹¹⁷. Втім, ідея “вилучення” – не нова й належить (в іншій версії) Д. Гловайському: “Н\которые иконы, унизанныя дорогими камнями и бисером, были принесены князем изъ Киева и Овруча, каковы: Спаса, Богородицы, Михаила и Ср\тениа. Первые дв\ сестрою князя, (еодорою (супругою Михаила Черниговскаго, впрсл\ дствии замученного въ орд\ ¹¹⁸), взяты изъ Киевскаго (еодорова монастыря, а Ср\тениа была отцовская икона изъ Овруча”¹¹⁹. Наведений текст, звичайно, не аналізувався. У ньому очевидно є безперечна суперечність між згаданими першими “Спасом” та “Богородицею”, які князь сам привіз із Києва й Овруча, а водночас – “взяла” з київського монастиря “сестра”. Звичайно, “вилучення” ікон, навіть “у передчутті” монгольського нашествия (sic!), – “przypuszczenie nie mające potwierdzenia w materiale źródłowym” (Даріуш Домбровський)¹²⁰. Так само немає підстав датувати холмський храм святого Іоана Златоуста часом “реальної загрози монгольського нападу”, а не 1240-и рр., коли, за свідченням літопису, розбудовувалося місто. В. Ричка версію сприйняв з корекцією у деталях, внаслідок якої відпали постаті сестри та “отця” – князь одноосібно “звозить” до Холма “з Києва і Вручого християнські святині (sic!)”¹²¹. Водночас висунуто й інший мотив київського сліду: “Вилучення Данилом двох намісних ікон із знаменитого київського монастиря св. Федора... навряд чи можна пояснити загрозою монголо-татарського нападу на Київ. Після смерті старших родичів та сестри Феодори Данило вважав себе спадкоємним володільцем цього монастиря”¹²², – у чому, зрештою, лише повторено Я. Щапова (див. вище). Втім, Холмська ікона нотується тільки в соборі: її належність до церкви святого Іоана Златоуста – так само позаджерельне непорозуміння.

¹¹⁶ *Його ж.* Ікона Богородиці Холмської // Церковний календар на 1994 рік: Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 1993]. – С. 85. Запропонований виклад не цілком зрозумілий – автор висловився плутано, або ж його думку недокладно відтворено при опрацюванні тексту до друку. Щодо останнього, то повертає увагу твердження про “перевезення” київської ікони до Холма ще у... XII ст.: Там само. – С. 87.

¹¹⁷ *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 118.

¹¹⁸ Твердження помилкове. Дружиною князя Михайла Всеволодовича була не Феодора, а її сестра, правдоподібно, – Олена. Найдокладніше про неї див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich* [=Biblioteka Genealogiczna. – Т. 6]. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 51–59.

¹¹⁹ *Гловайський Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 3–4.

¹²⁰ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* – S. 49, przyp. 150.

¹²¹ *Ричка В.* Холмський проект... – С. 106.

¹²² Там само. – С. 107.

Р. Михайлова навіть додала холмській реліквії нових епізодів історії, віднісши позбавлену реалій розповідь Я. Суші про татарський напад і пограбування шати до знаного набігу Бурундая, а навіть зруйнування холмського собору (sic!)¹²³. Насправді у розповіді про цей похід Холма не згадано взагалі. Джерелом же розмови про “пограбування” для київської авторки, згідно з наведеним відкликанням, слугує початок літописного опису Батієвого завоювання Києва (sic!).

Зрештою, аналізований зворот не подає однозначно, чого власне стосується київський акцент. Якщо походження ікон, то незрозуміло, чому вони мали надійти від сестри¹²⁴. Якщо їх “вилучено”, то як до цього причетна князя сестра? Не відомо так само, що вона могла робити у київському¹²⁵, до того ж, – ще один істотний переочений момент – чоловічому монастирі¹²⁶? Запитання, що неминуче постають при цій пропозиції, природно, відкидають її не лише як суперечну до джерела, а й позбавлену сенсу. Втім, літописний фрагмент наділений далеко не однозначною вимовою. Його вдається відчитати й інакше, ніж це робилося досі. Дотепер згадку про ікони сприймали як єдину суцільну з винятком лише овруцького сюжету та його продовження: “оукраси же иконы еже принесе ис Києва. каменъемъ драгымъ. и бисеромъ златымъ. и Спса. прСтое Бц\ иже емоу сестра Федора и вда из монастыр- Федора”. Проте вона членується й на менші самостійні елементи, насамперед – “оукраси же иконы еже принесе ис Києва. каменъемъ драгымъ. и бисеромъ златымъ”. Тут на початку виділено оздоблення якихось не вказаних об’єктів київського походження. Лише саме прикрашення, звичайно нотоване на сторінках літопису найперше щодо найважливіших ікон храму¹²⁷, здатне підказати здогад, що серед них могла бути пара намісних¹²⁸. Як і до попереднього фрагмента,

¹²³ Михайлова Р. Художня культура... – С. 73.

¹²⁴ Дослідникам генеалогії вона відома тільки до 1200 р.: Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 225. Лише Д. Домбровський звернув увагу на пізніше повідомлення – аналізований запис про її дар: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* – S. 45, 48–49.

¹²⁵ Про нього див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1. – С. 222–225. Матеріали археологічного дослідження монастиря див.: *Кулиевич С. Р., Харламов В. А.* Исследование храма Вотча Федоровского монастыря XII в. // *Древние славяне и Киевская Русь.* – К., 1989. – С. 180–187.

¹²⁶ До цієї незрозумілим чином переоченої обставини увагу привернуто: *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 143. Тут же вперше запропоновано розвинуте далі тлумачення літописного епізоду зі згадкою про дар сестри Феодори.

¹²⁷ На цю обставину вказує найперше опис дорогоцінних прикрас, які князь Володимир Василькович справив для церкви святого Георгія у Любомлі: *Ипатьевская летопись.* – Стб. 927 (Л. 305). Підтверджує такий висновок і значно докладніше znana церковна практика новіших часів. Утім, “*imagines varias laminis aurei obductas*” (різні зображення, оправлені в золото із самоцвітами), які митрополит Фотій перед 1408 р. вилучив зі скарбниці київського Софійського собору (*Kulczyński I.* Apendix ad specimen ecclesiae ruthenicae. – *Roszałowia, 1759.* – Р. 82), переконують, що це було ширше явище.

¹²⁸ *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 143.

залишається “спільне” для продовження “оукраси же иконы”, але тепер уже без київського віднесення, – “и Спса. прѣтое Бцѣ иже емоу сестра Федора и вда из монастыр- Федора”. Так київський акцент у стосунку до княжої сестри та її дару відпадає, зв’язок із монастирем святого Федора натомість залишається. Оскільки київське віднесення втрачає силу, в обителі логічніше вбачати згаданий володимирський Федорівський монастир. Звідсіля холмські ікони від сестри – не київський, а володимирський дар. Так доходимо вірогідної малярської майстерні – додаткового істотного штриха до історії тогочасного володимирського мистецького середовища¹²⁹. Втім, ситуація виняткова не лише для Володимира – так ранніх відомостей про малярів на західноукраїнських землях дотепер не виявлено¹³⁰.

Не однозначне за вимовою й завершення тексту “иконы же принеД из Оуроучего. Оусрѣтенъ ѿ / тца его”. В. Пашуто пов’язав з Овручем весь запис¹³¹. Проте він, швидше, так само включає окремі згадки – про ікони з Овруча та “Стрітєння” “ѿ / тца”. Обидві вони потребують пояснення. Невідомо, на чому основані стосунки князя Данила з Овручем. Єдина пропозиція стосовно ідентифікації особи “отця” належить Леонідові Махновецьві, який вбачав тут тестя князя Данила – князя Мстислава Удатного¹³². Отже, ікона мала надійти перед смертю князя у 1228 р.¹³³. Запропоноване тлумачення підказує певний особливий об’єкт, про який пам’ятали. Але тоді чи не зарисовується інше трактування? Відомо, що станом на 1252 р. князь Данило був одружений вдруге – з донькою литовського князя Довспрунка¹³⁴. Шлюб датується між 1246–1248 рр., принаймні не пізніше останнього року¹³⁵. Але

¹²⁹ Там само. – С. 144.

¹³⁰ Такі джерельні повідомлення збереглися щойно з кінця XIV ст. Їх розпочинають львівські нотатки 1387 та 1389 рр. про маляра Йогана: Pomniki dziejowe Lwowa z Archiwum miasta. – Lwów, 1897. – Т. 1: Najstarsza księga miejska 1382–1389 / Wyd. A. Czołowski. – S. 74, 76, 120. Для українського середовища першим є запис видатків королівської каси 1393 р. стосовно виплати малярам на чолі з Владикою за малювання костюлу Святого Хреста на Лисій горі поблизу Кракова: Wawel. – Kraków, 1913. – Т. 2: Materiały archiwalne do budowy zamku / Zebrał i wydał Adam Chmiel [=Teka Grona konserwatorów Galicji Zachodniej. – Т. 5]. – S. 5. Про ширший контекст цього повідомлення див.: *Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. – Łańcut, 2004. – Cz. II: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – S. 269–270.*

¹³¹ *Пашуто В. Т. Очерки...* – С. 99.

¹³² Літопис Руський / За Іпат. списк. перекл. Л. Махновець. – К., 1989. – С. 418, прим. 7.

¹³³ *Александрович В. Мистецтво Холма...* – С. 144 (Мстислав Мстиславич помилково названий хрещеним батьком). Наведене часове зіставлення підказує припущення, що є одним із доказів практики обдаровування іконами у княжому середовищі. На її побутування у відповідному колі вказано: *Його ж. Святий Алімпій Печерський – перший відготований джерелами український маляр // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках: Матеріали міжнар. наук. конф. 1–2 жовтня 2001 р. – К., 2002. – С. 9–10.*

¹³⁴ Іпатъевская летопись. – Стб. 816 (Л. 274).

¹³⁵ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* – S. 75–76 (з давнішою літературою до цього питання).

чи логічно приймати згадку про першого тестя, коли князь Данило давно був одружений вдруге? Окрім того, при запропонованому розподіленні тексту “Оуср\тенье ѿ / тца его” не залежить від овруцького контексту. Тобто образ – дар чи власність “отця” – пам’ять про нього: джерела княжої доби, здається, фіксують різномірну за виявами практику таких дарів¹³⁶. Зрештою, її найголовніший доказ – холмські ікони від сестри князя Данила. Тоді чи “Стрітєння” – не пам’ятка по батькові князя, Роману Мстиславичу? Найвірогідніше, повинно йтися про родинну реліквію Романовичів, що й здатне пояснити наголошення на іконі з нібито нічим не виділеним, “звичайним” сюжетом¹³⁷.

Вочевидь придумане “вилучення” настільки припало до вподоби його творцеві, що в аналогічний спосіб інтерпретовано й “овруцьке” походження “Стрітєння” та інших нібито вказаних поряд із ним ікон (чого в тексті насправді немає): “Мабуть, їх було вилучено з церкви святого Василя”¹³⁸ (знаного овруцького храму). Таке “проникнення” у вимову джерела коментарів не потребує. Показово також, що незалежно від згаданого погляду на походження холмської “Богородиці” В. Пуцько завершив відповідну частину свого тексту повторенням літописної звістки про “сумну долю” ікон холмського храму.

Інше, також суперечне зі свідченням літопису, трактування щодо згадки про походження відзначених холмських ікон дав М. Котляр. За його словами, князь “прикрасив Холмську церкву святого Іоанна іконами, при-

¹³⁶ З використанням аналізованих холмських відомостей до цього явища увагу привернуто: *Александрович В.* Святий Алімпій Печерський... – С. 9–10. Тепер є можливість уточнити окремі із запропонованих тут інтерпретацій (див. далі). Київський літопис згадує “порты блаженных первых князей”, які вони залишили храмам на пам’ять про себе. Про цю практику див.: *Терновский Ф. А.* Откуда взял свое начало обычай вешать княжеские одежды в храмах, о существовании которого упоминается в летописи под 1203 и 1237 гг. // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – С. 111–113. Пор.: *Толочко А. П.* “Порты блаженных первых князей”: к вопросу о византийских политических теориях на Руси // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византистов). – К., 1991. – С. 34–42.

¹³⁷ Утім, скромна спадщина українського релігійного малярства княжої доби все ж зберегла один зразок цієї іконографії з винятковими на тлі східнохристиянської релігійної культури акцентами – другої половини XIV ст. з церкви Собору святих Йоакима та Анни у Станілі (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького). Унікальним виявляється те, що первосвященика старозавітного храму Симеона потрактовано архієреєм у фелоні з хрестами (!), а замість звичного для іконографії ківорію у тлі вміщено ліворуч старозавітний храм, а праворуч – церковний престол під ківорієм, чим своєрідно наголошено перехід від Старого до Нового Завіту. Найдокладніше про ікону див.: *Александрович В.* “Стрітєння зі сценами життя Марії за Протоєвангелієм Якова” з церкви Собору Йоакима та Анни у Станілі (з колишнього Музею Духовної семінарії – Богословської академії у Львові) // Українська Греко-Католицька Церква і сакральне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності). – Львів; Рудно, 2003. – Вип. 2: Матеріали II Міжнар. наук. конф., присвяченої 220-літтю Львівської Духовної семінарії, м. Львів–Рудно, 22 грудня 2003 року. – С. 36–62.

¹³⁸ *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм. – С. 118.

везеними з Києва. А його сестра подарувала цій церкві ікони, написані в Овручі (sic!)”¹³⁹.

Наступний рідкісний холмський об’єкт, який потрапив до поля зору літописця, – “вежа же сред\ города висока. 4коже бити с не4 / кр҃ть града, поД-сздана каменеємъ въ высоту. еі. лакоть. создана же сама. девомъ тесанымъ. и оуб\лена 4ко сыръ, св-т-шис- на всеи стороны”¹⁴⁰. Д. Іловайський згадав тільки вежу “на каменномъ основані”¹⁴¹. З небагатьох конкретних деталей літописної розповіді про будівництво Холма М. Котляр у цитованій брошурі про Галицько-Волинський літопис окремо відзначив лише спорудження цієї вежі: “В докладній розповіді (sic!) про зведення Холма є красномовна подробиця. Данило не встиг збудувати вежу однієї з церков (sic!)”¹⁴². Проте навіть два інших звернення самого автора до цього холмського об’єкта передають літописне повідомлення адекватно його вимові¹⁴³. Р. Михайлова, виходячи зі знаходження вежі “сред\ города”, говорила про неї як про міську вежу (sic!). Мало того, вдаючись до вельми прозорих і безпідставних богородичних аналогій, вона побачила в донжоні княжої резиденції... богородичний символ. Розвиваючи ідею й трактуючи літописний виклад на так позначену “власну потребу”, вона спочатку зіставила, а далі й ніби “ототожнила” вежу з холмським собором: “До певної міри цей храм перебрав на себе змістовну функцію, яку до пожежі виконувала башта”¹⁴⁴.

Далі літописець лаконічно згадав третю закладену зусиллями князя церкву – святих Кузьми і Дем’яна: “и созда црквь стьма безм\здникомъ во ч҃ть имать. д. столпы 6 ц\ла камени. истесанаго. держаща в\рхъ. с т\хъ же друогьи. и волтарь прстого Дмитре4 стоить же ти. предъ бочными дв\рми красенъ. принесенъ издалеча”¹⁴⁵. Незважаючи на лаконічність й нібито однозначний зміст опису, без несподіваних коментарів не обійшлося. А. Пауткін об’єднав зворот “с т\хъ же другый” з наступною згадкою про (?) святого Дмитрія, принесеного здалеку, й подав, що в храмі стояла скульптура святого¹⁴⁶, продовживши цим фантастичний “холмський скульптурний ряд”. І. Антипов датував церкву 30-ми – 50-ми роками, “поскольку точно неизвестно когда произошел пожар Холма” (sic!)¹⁴⁷. Він бачив у ній “постройку, сложенную, вероятно, из галичского белого и холмского зеленого камня”¹⁴⁸, переносячи

¹³⁹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – С. 307. Очевидно, висновок запозичено з наведеного твердження В. Пашута.

¹⁴⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 844 (Л. 282).

¹⁴¹ Иловайский Д. Даниил Романович Галицкий... – С. 4.

¹⁴² Котляр М. Ф. Галицько-волинський літопис... – С. 109.

¹⁴³ Його ж. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. – К., 1983. – С. 155; його ж. Галицько-Волинська Русь. – С. 239.

¹⁴⁴ Михайлова Р. Художня культура... – С. 72.

¹⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 845 (Л. 282).

¹⁴⁶ Пауткин А. А. “Созда градъ именем Холмъ” (Об архитектурных описаниях в Галицкой летописи) // Русская речь. – 1989. – № 1. – С. 99.

¹⁴⁷ Антипов И. В. Древнерусская архитектура... – С. 108.

¹⁴⁸ Там само.

на неї знані моменти літописної характеристики оздоблення церкви святого Іоана Златоуста. В. Пуцько побачив в описі доказ своєї інтерпретації двох монолітних стовпів у церкві святого Іоана Златоуста: “Ця згадка дає змогу перевірити вірогідність нашого припущення щодо функціонального призначення двох стовпів у церкві Івана Златоуста, бо тут чітко сказано, що вони «держаша верхь», тобто підтримують ківорій над престолом”¹⁴⁹. Чому “верх” має бути “ківорієм над престолом” – проблема не для з’ясування. Окрім того, припущення російського автора при викладі опису храму святого Іоана Златоуста, нагадаємо, твердило про портал входу до вівтаря. Зрештою, стовпчики ківорію навряд чи можна вбачати у відповідному контексті, не кажучи вже, що в соборі вони – дерев’яні, точені й золочені, а в тексті, крім цих чотирьох, згадано ще два “такі ж” стовпи. Наведений фрагмент опису церкви святих безмежників, як уже зазначалося, вказує на стовпи самого храму, а не поодиноких елементів облаштування його інтер’єру. Тобто й цього разу “візія” теж здомінувала вимову джерела.

Широкий спектр трактувань викликав опис “стовпа” з орлом в околиці холмського укріплення: “стоит же столпъ поприща. Ё городъ камень. а на н\мь / рель камень. изва4нь. высота же камени. дес-ти лакоть с головами. же. и съ подножъками. вј. лакоть”¹⁵⁰. Своєрідні основи інтерпретації повідомлення заклав ще в XVII ст. Феодосій Софонович, віднісши до орла вказані розміри стовпа, на якому його вміщено: “от города поприще поставиль столпъ каменный и на немъ орель каменный выбитый. Высота того каменного / рла (sic!) десять локти з головою и с подножкомъ двенатцать локти”¹⁵¹. Втім, хоча київський хроніст виглядає предтечею “кривотрактування” унікального холмського монументу, традицію тлумачення започатковано заново у XIX ст. За Антоном Петрушевичем: “Из выражения «с головами» надо заключати, что выставленный каменный орел был двуглавный яко знамя или гербъ Даниловой державы”¹⁵². Микола Дашкевич сприйняв згадку про орла у геральдичному контексті: “Некоторые догадываются, что орел, изваянный на столбе вблизи города, был символом последнего, находившимся на высоте”¹⁵³, віднісши водночас вираз про стовп “вблизи города” до веж у Білавині та Стівні¹⁵⁴. Новітню історіографічну традицію (хоча вона й продовжила київського автора XVII ст.) заклав текст Д. Іловайського: “В н\котором разстояніи отъ

¹⁴⁹ Пуцько В. Літописне оповідання про місто Холм. – С. 119.

¹⁵⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 845 (Л. 283).

¹⁵¹ Софонович Ф. Кройніка о Русі // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 155.

¹⁵² Петрушевич А. Краткое изв\стие о Холмской епархии и святителехъ ея // Научный сборник издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы. – Львов, 1866. – Вып. 3–4. – С. 175. Пор.: Його ж. О город\ Галич\ за Луквой // В\стник Народного Дома. – Львов, 1887. – Ч. 53. – С. 467.

¹⁵³ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам // Университетские известия. – К., 1873. – С. 90.

¹⁵⁴ Там само. – С. 92, прим. 3.

города Даниилъ воздвиг каменный “столп” или четырехгранную башню, на верху которой стоялъ выс\ченый изъ камня двуглавый орель, изображавшій знамя или гербъ державы”¹⁵⁵, у головному перейнятий від А. Петрушевича. Літописний стовп без будь-яких підстав потрактовано вежею. Що вона була чотиригранною – також лише здогад. Так само зовсім незрозуміло, як дах “вежі” мав вінчати “вис\ченый изъ камня двуглавый орель”. Зрештою, що орел російського історика двоголовий – теж наслідок насамперед при звичання росіянина до герба власної держави.

Продовжуючи виклад, Д. Іловайський пішов ще далі: “Кром\ этой башни до нашего времени сохранились остатки другой подобной, стоявшей также вн\ города. Надобно полагать, что он\ защищали подступы къ городу и входили въ систему обычныхъ въ т\ времена вн\городскихъ валовъ и укр\плений”¹⁵⁶. Шестиметровий стовп цього разу потрактовано оборонною вежею, покликаною захищати підступи до міста. Автор, безперечно, частково надихнувся збереженими на його часи вежами в Білавині та Стовпі. Пристосовуючи їх до “загальнопоширених” (найочевидніше поверхових) уявлень про середньовічну систему міських укріплень, він їх обидві, а отже, – й потрактований так само “оборонною вежею” монумент, відніс до “вн\городскихъ валовъ и укр\плений”. Звичайно, в Холмі він не був й веж не бачив. Тільки з віддаленої столичної перспективи розташовані на чималій відстані від міста – навіть у його межах другої половини ХІХ ст. – обидві споруди можна було сприйняти за міські укріплення. У такому контексті орел, на якому укладач літопису природно акцентував увагу як на важливому елементі “свого” стовпа, загубився зовсім, знівельований наданим монументові мілітарним значенням. Д. Іловайський цілком очевидно вважав літописний стовп аналогічним знаній оборонній вежі в Білавині поблизу Холма, оскільки “остатки другой подобной” можуть бути тільки нею.

Версію Д. Іловайського повторив М. Грушевський. Розповідаючи про укріплення Холма, історик додав дешицу від себе, перетворивши “вежі” на “замки”: “Крім того збудовано сторожеві вежі – замки; одна, по словам літописи, поставлена була «поприще» від міста, і прикрашена в горі великим, різьбленим з каменя двуголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досі зацілїли останки на пів милї від Холма, на р. Угорці (коло с. Білявина), на острівці, наоколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку. Останки її (одна стїна) й досі мають коло 20 метрів високости, коло 9 широкости; мур грубий на 1 метр, збудований з білого й синього каменя, на цементі”¹⁵⁷. Переписування надто очевидне, хоча виклад і доповнено розмірами залишків білавинської вежі. Як вона могла бути “прикрашена в горі великим, різьбленим з каменя двуголовим орлом, 12 ліктів завбільшки” – автор вочевидь не задумувався. Тим більше, що наступний том праці переказує літописний текст без інтерпретаційних прикрас – поза віднесенням розмірів

¹⁵⁵ *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий... – С. 4.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 382.

стовпа із зображенням орла до самого орла: “За «поприще» від міста стояв на камінній підставці вирізблений з каменя монументальний орел, високости дванадцяти ліктів”¹⁵⁸. Понад двадцятиметрова “вежа” попереднього тому тут – лише “камінна підставка”. І. Крип’якевич так само подав повідомлення з коментарем й окремими доповненнями від себе, теж ототожнивши монумент з білавинською руїною: “Літописець згадує, що недалеко від Холма (в Білавину) побудовано кам’яний «стовп», «а на ньому вирізаний кам’яний орел, а висота каменя десять ліктів, з головами ж і з підніжками 12 ліктів». З цього опису виходить, що скульптура зображала двоголового орла. Неясно, чи це була тільки архітектурна прикраса стовпа, чи герб. Якщо це княжий герб, то він належить Данилу, який побудував цей «стовп» разом з іншим холмськими укріпленнями. Цікаво було б з’ясувати, як цей герб знайшовся в Галицько-Волинському князівстві”¹⁵⁹. Автор також схильний ототожнити літописний стовп з орлом зі “стовпами” – оборонними вежами й саме тому, виразно суперечачи поданій у джерелі відстані, приписав літописцеві вказівку на спорудження стовпа з орлом у Білавині. Сприйняття орла як двоголового виходить лише від того, що придані птахові голови згадано множиною. Показове й вагання стосовно конкретного призначення орла, отже, – його значення та вкладеного в нього змісту: “чи це була тільки архітектурна (? – В. А.) прикраса стовпа, чи герб”.

М. Макаренко так само бачив вежу, завершену орлом: “Кам’яне скульптурне зображення орла, що увінчує високу, на 10 ліктів, теж кам’яну башту, підкреслює, що князь Данило співчував розвиткові скульптурного мистецтва. Залишки стовпа стоять біля с. Столп’є на віддаленні однієї милі від Холма”¹⁶⁰. Що миля не відповідає літописному поприщу – не звернуто уваги, так само як і на те, що висота Стовпенської вежі не вкладається у десять (чи навіть дванадцять) ліктів. Київський історик мистецтва бачив холмський монумент у романському контексті: “Крім орла, що зверхує Холмський стовп, літописець згадує про якісь голови з підніжками, що належать до цього самого стовпа. Такі голови на базах, на підніжках – звичайна річ у мистецтві романському. Так само звичайною річчю буде й зображення орла на стовпі. Ця скульптура не розбігається з характером того самого романського стилю”¹⁶¹. “Романське” тлумачення – ще один приклад того, як знання загамувало пізнання, здатність відчитати буквальний запис джерела. Адже насправді описано не притаманні, на думку автора, романському стилеві “підніжжя з головами”, а стовп “з головами і підніжжями”, тобто стовп з двома окремими, самостійними елементами, лише один з яких може бути його основою. Згадані першими “головы” логічно випадає сприймати не лише чимось від самої основи незалежним, а й важливішим за значенням.

Приблизний переклад й так само довільне тлумачення запропонував також А. Соловйов, подавши, нібито літопис вмістив ці відомості під 1235 р.:

¹⁵⁸ Там само. – Львів, 1905. – Т. 3: До року 1340. – С. 434–435.

¹⁵⁹ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 154.

¹⁶⁰ Макаренко М. Скульптура... – С. 90.

¹⁶¹ Там само.

“вежа з каменів знаходиться на відстані одного льє від міста і на ній вирізьблений з каменю орел, висота каменю з головами десять ліктів, а з підніжками – 12 ліктів. Вираз «орел з головами» не може бути інтерпретований інакше як «двоголовий орел»; не випадає думати ані про три, ні чотири голови, оскільки багатоголові чудовиська у європейському мистецтві не відомі зовсім”¹⁶². Йдеться так само про “донжон”, всупереч джерелу, десять ліктів має стовп разом з головами, а два – лише самі “підніжжя”.

Інтерпретація Д. Іловайського у новітній російській літературі спровокувала дальші “поглиблення”. Величезну скульптуру птаха вбачав тут М. Воронін¹⁶³. Лише П. Раппопорт переконливо показав, що йдеться про пам’ятник, а не вежу¹⁶⁴, проте це не зупинило розвиток виробленої “традиції”. Георгій Вагнер у пошуках аналогів середньовічних монументів так само лише за літописом, не відкликаючись до “інтерпретаторів”, зазначив: “К 1256 г. относится известие летописца об отдельном столпе около галицкого города Холма. Этот столп был увенчан (курсив наш. – В. А.) скульптурой орла”¹⁶⁵.

М. Котляр досить довільно переповів попередників – Д. Іловайського та М. Грушевського: “На подходах к Холму были сооружены также хорошо укрепленные замки, один из которых описан галицким (sic!) летописцем”. Далі йдеться про “вежу” з “орлом”, з чого виходить, що вона й має бути одним із “замків”. Від попередників навіть переписано: “Остатки описанной башни холмского сторожевого укрепления сохранились до наших дней”¹⁶⁶, хоча останнє дезактуалізовано знищенням споруди під час Другої світової війни. При наступному зверненні М. Котляр ще далі відійшов від джерела, перефразовуючи цього разу М. Грушевського: “На підступах до Холма були зведені добре укріплені замки, висока башта одного з них описана літописцем”¹⁶⁷. Приховану згадку про “укріплення” зберегла й новіша публікація того самого автора¹⁶⁸ (контекст однозначно відкликається до білавинської пам’ятки).

Леонід Махновець теж прийняв стовп за вежу, так само ствердивши у підрядковому коментарі до журнального видання свого перекладу літопису:

¹⁶² *Solovjev A. V. Les emblèmes héraldiques...* – P. 147 (“un donjon se trouve à une lieu de la ville, en briques; et sur lui une aigle sculptée en pierre; et la hauteur de la pierre est de dix aunes avec les têtes, et avec les supports 12 aunes. L'expression «aigle avec têtes» ne peut être interprétée que comme «aigle bicéphale»; on ne peut penser ni à trois, ni à quatre têtes car des monstres pereils sont complètement inconnus à l'art européen”).

¹⁶³ *Воронин Н. Н. Архитектура // История русского искусства.* – М., 1953. – Т. 1. – С. 314.

¹⁶⁴ *Раппопорт П. А. Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР.* – М., 1952. – Т. 31. – С. 213–215.

¹⁶⁵ *Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир. Боголюбово.* – М., 1969. – С. 91.

¹⁶⁶ *Котляр Н. Ф. Формирование территории...* – С. 155.

¹⁶⁷ *Його ж. Галицько-Волинська Русь.* – С. 240.

¹⁶⁸ *Його ж. Данило Галицький.* – К., 2001. – С. 240.

“Башта ця частково збереглася донині”¹⁶⁹. Володимир Пшик також відніс літописне повідомлення до білавинської вежі й, приймаючи на “стовпі” скульптуру орла, припускав її візантійський родовід. Конкретний привід віднайдено у гіпотетично прийнятому перебуванні на Холмщині й причетності до спорудження веж у Стовпі (Столп’є) та Білавині візантійського імператора після загарбання Константинополя хрестоносцями 1204 р.¹⁷⁰ Ідентифікацію з білавинською вежею прийняв також Василь Петрик¹⁷¹.

Найдокладніше, хоча тільки в тезовому викладі, повідомлення розглянув Ю. Артамонов¹⁷². Заперечуючи як давні, так і новіші намагання бачити в літописному “стовпі” оборонну вежу, він, серед інших аргументів, відкликався до іменування його “каменем”: воно мало вказувати власне на монумент, що покликані підтверджувати також розміри. Для автора – це “колонна (монумент), верхня часть которой венчалась каменным изваянием двуглавого орла”¹⁷³. Виходячи з літописного поприща – 1140 м, він твердив про “колонну” “на пути к городу”, покликану слугувати “символом власти и могущества”, – “символизировать могущество, силу княжеской власти Даниила Романовича и его новой резиденции – Холма”¹⁷⁴.

Андрій Гречило виходив від “конкретнішого”, на його думку, твердження Ф. Софоновича, ніби висоту десять ліктів мав сам орел, і запропонував “геральдичне” тлумачення монумента: “Отже, можна припустити, що орла вирізьбили на великій плиті (можливо, вона мала форму щита), а її верхній і нижній край і були отими, не зовсім зрозумілими, «головами і підніжками»”¹⁷⁵. Правда, виникає запитання, чому “верхній і нижній край” гаданого щита з орлом незрозумілі з огляду геральдики. Якщо арсенал її засобів не підказує вирішення, то це лише підважує висунуте тлумачення.

На тлі загальноприйнятого російського бачення “рідного” двоголового орла Ю. Артамонов наголосив, що в тексті йдеться не про двоїну, а множину, тобто більшу кількість голів орла, ніж у канонічного російського¹⁷⁶. Використовуючи цю пропозицію, І. Данилевський висунув тлумачення, основане на видінні триголового орла, переможеного левом, описаному в третій книзі Ездри (Езд. 12: 10–33), запропонувавши його джерелом

¹⁶⁹ Галицько-волинський літопис / Перекл. і післям. Л. Махновця // Жовтень. – 1982. – № 7. – С. 60. Правда, у книжковому виданні перекладу відповідний текст коментаря не має: Літопис Руський. – С. 419.

¹⁷⁰ Пшик В. Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на галицько-волинських землях // Республіканець. – 1994. – № 3–4 (11–12). – С. 53.

¹⁷¹ Петрик В. Містобудівельна діяльність князя Данила Галицького // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матер. Міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 122.

¹⁷² Артамонов Ю. А. Княжеская символика... – С. 22–23.

¹⁷³ Там само. – С. 22.

¹⁷⁴ Там само. – С. 25.

¹⁷⁵ Гречило А. До генези герба Перемишльської землі // Дрогобицький красназавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 81.

¹⁷⁶ Артамонов Ю. А. Княжеская символика... – С. 20–23.

російського гербового орла. Старозавітний текст описує орла, що виходив від моря, як царство з видіння пророка Даниїла. Звідси виведено образ триголового орла, співвіднесений з “теорією” третього царства, не зовсім докладно, на думку автора, названою теорією “Москва – третій Рим”¹⁷⁷. При цьому поставала очевидна проблема триголового орла старозавітної книги й двоголового московського. Тетяна Опаріна зняла протиріччя наступним способом: “Возможно, [...] было важно лишь то, что орел на гербе был многоглавым”¹⁷⁸. Хоча в конкретній російській ситуації “багатоголовість” виступає “двоголовістю”, здається, останнє окреслення дослідниці підштовхнуло до пошуків “багатоголового” орла (втім, джерело “натхнення” не є важливим принципово): “Цель, которую ставил перед собой автор [...]: попытаться отыскать текст, который мог бы дать ключ к пониманию этого загадочного образа”¹⁷⁹. Оскільки пошуки мали увінчатися успіхом, обійдено навіть головну перешкоду – брак обізнаності “на Москві” з текстом старозавітної книги, поширеним тоді лише на Заході. “Прежде всего следует учитывать, что многоглавые орлы встречаются и в относительно ранних письменных источниках, появившихся на территориях, поддерживавших контакты с католической Европой, где знакомство с 3-й книгой Ездры могло состояться ранее XV в. Таково, видимо, упоминание Ипатьевской летописи под 6767 (1259) г. При описании бурного строительства, которое велось в Холме Даниилом Романовичем Галицким в самом конце 50-х гг. XIII в. (sic!), летописец рассказывает, что недалеко от новой княжеской резиденции, на расстоянии поприща от города был поставлен «столпъ... камень, а не немь ор\ль камень изваянь... с головами (sic!)»¹⁸⁰. Пристосування літописної розповіді “на насущну потребу” в наведеному цитуванні надто очевидне, проте це між іншим. Ю. Артамонов, як зазначалося, дошукувався тут не двоїни, а множини. На думку І. Данилевського, “упоминание нескольких (более чем двух; возможно (sic!), именно трех) голов у холмского орла может иметь и иное объяснение, связанное с семантикой образа двуглавого орла в контексте указанного ветхозаветного текста”¹⁸¹. При цьому все ж незрозуміло, скількома все-таки головами наділено холмського орла: коли справді нібито трьома, то як це співвідноситься з московським двоголовим орлом? Проте джерело віднаходили так наполегливо, що проблема доказів “не докучала”.

В. Ричка під очевидним враженням цієї пропозиції, також не вдаючись до аналізу пам’ятника, побачив у ньому вже амбіції князя-засновника, “спрямовані на перетворення Холма у гідне столиці Руського царства (sic!)”

¹⁷⁷ Данилевский И. Н. Сколько голов... – С. 101.

¹⁷⁸ Опарина Т. К вопросу об использовании III книги Ездры в русской публицистике XVI–XVII вв. // Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма. – Новосибирск, 1990. – С. 145.

¹⁷⁹ Данилевский И. Сколько голов... – С. 105.

¹⁸⁰ Там само. – С. 102.

¹⁸¹ Там само. – С. 103.

місто”. Вони “виявилися у пошуках відповідних геральдичних символів для цього державно-політичного утворення та інсигній влади (? – В. А.)”¹⁸². Так об’єднаним зусиллям князеві Данилу надано ореол “предтечі” претензій виняткових, все-таки, щодо цього в історії пізніших московських великих князів та царів. На цій підставі запропоновано тлумачення: “Холмський кам’яний монумент зі скульптурним зображенням орла був покликаний, як уявляється, символічно засвідчити королівську (sic!) гідність Данила Галицького”¹⁸³. Для неминучого запитання, чому цей за такого трактування нібито основоположного значення символ не зайняв місця в історичному центрі, опинившись “поприща... горо^Д”, звичайно, місця не знайшлося. До того ж, літописний виклад нічим не наголошує на достатньо розроблений уже в Європі королівській символіці або хоч якихось її акцентах.

Р. Михайлова відреагувала лише на саму згадку про орла: не шукаючи аргументів, не вдаючись до чималої літературної традиції, вона визнала його... символом євангеліста Іоана¹⁸⁴.

Врешті, усі зацікавлені так чи інакше здебільшого зосереджувалися на проблемі “голів” (сприйнятій, втім, доволі абстрактно) та пов’язаних з нею аспектах, не звертаючись не лише до інших описаних реалій пам’ятника, а й навіть до прийнятого для нього в тому чи іншому баченні контексту.

Не так давно монумент коротко приписано згаданому при описі різьбленого оздоблення порталів церкви святого Іоана Златоуста Авдієві¹⁸⁵. Пропозиція оснований не лише на активності митця у середовищі, а й на тому, що “голови”, які конкретна вимова джерела протиставляє “підніжжям” (разом вони мали висоту два лікті), увінчували монумент, завершували його. Літописна розповідь стверджує таку їхню функцію цілком однозначно, хоча цього досі не побачили. Отже, всупереч усім пропонованим трактуванням – разом із найдалекосіяжнішими, – у “головах” є підстави вбачати версію описаних при викладі структури церкви святого Іоана Златоуста чотириликних капітелей, на які спиралося склепіння храму. Тому, згідно з буквальною вимовою єдиного джерельного свідчення, холмський монумент випадає визнати десятиліктєвим кам’яним стовпом із зображенням орла на невисокому постаменті¹⁸⁶, увінчаним чотирилікою капітеллю, що разом з підніжжям нараховувала два лікті висоти. Зазначене завершення має оригінальний аналог у чотирилікній капітелі так званого “Богородичного стовпа” в Боголюбові (Владимиро-Суздальський історико-художній і архітектурний музей-заповідник)¹⁸⁷. Г. Вагнер інтерпретував її завершенням монумента на пам’ять об’явлення

¹⁸² Ричка В. Холмський проєкт... – С. 107.

¹⁸³ Там само. – С. 108.

¹⁸⁴ Михайлова Р. М. Художня культура... – С. 74.

¹⁸⁵ Александрович В. Мистецтво Холма... – С. 146.

¹⁸⁶ Цю логічну для пам’ятника основу, окреслену в літописній розповіді як “підніжжя” (він стояв на “камінній підставці”), відзначив: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 343.

¹⁸⁷ Вагнер Г. К. Скульптура Древней Руси. – С. 88–94.

князеві Богородиці¹⁸⁸. У ликах капітелі та їхніх численних іконографічних аналогах серед місцевої скульптури XII – першої половини XIII ст. він вбачав богородичний символ. Правда, багата богородична іконографія ніби не підтверджувала інтерпретації – попри винятково розбудований культ Богородиці, середньовічна мистецька спадщина не пропонувала “символам” жодних аналогів. Їхнє трактування, прикметною особливістю якого нерідко виступає трилисник-пальмета у волоссі над чолом, так само не зовсім співвідноситься з чималою богородичною іконографією. Інший незвичний на якнайширшому тлі відповідної теми елемент – докладно оброблений виріз вбрання при ший. Лики боголюбського пам’ятника виявилися ангелами – охоронцями Небесного Єрусалиму¹⁸⁹. Ця інтерпретація здатна закріпити за монументом захисну функцію.

Не вдаючись до контексту такого значення у боголюбському випадку, не можна не відзначити, що воно якнайкраще відповідає можливому сенсові холмського монумента, здатне переконливо мотивувати його появу при ново-закладеному місті. Стовп встановлено за поприще від нього. Отже, в переведенні на сучасну систему мір, – на відстані 1140 м. Що, зрештою, названо “містом”? Історія Холма вкладається у “градец мал” та “іний град”, який князь-засновник надалі розбудував у 1240-х рр.: монумент співвідноситься з цим останнім. Термінологія літописного тексту підказує, що під поняттям граду виступає укріплення княжої резиденції¹⁹⁰, а місто постало “навкруг” – біля підніжжя замкової гори. Знаходження монумента “поприща 6 гороД”, звичайно, не означає відстані від передміської околиці. Пунктом відліку логічно приймати літописний “город” – укріплену княжу резиденцію на вершині холмського узвишся. Отже, вірогідні залишки мали зберегтися на території, зайнятій нинішньою міською забудовою. Топографія міста не дає підстав сумніватися: пам’ятник мусив стояти при дорозі до княжої резиденції на Замковій горі.

Опис підкреслює присутність зображення орла, але не дає вказівки, що той був двоголовим та увінчував монумент. Останнє літопис, хоча до цього й не дочиталося декілька поколінь авторів, заперечує категорично, стверджуючи, що орел знаходився на самому “стовпі кам’яному” як головному, проте, природно, не єдиному компоненті монумента. До стовпа додано виразно відокремлені від нього в літописному оповіданні підніжжя, в яких звична структура пам’ятника підказує основу, тобто постамент. Оскільки їх згадано у множині, напрошується висновок про якусь конструк-

¹⁸⁸ Там само. – С. 90–92.

¹⁸⁹ Таку підкріплену переконливими аргументами інтерпретацію зображення запропонував: *Лидов А. М.* О символическом замысле скульптурной декорации владимиро-суздальских храмов XII–XIII вв. // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – СПб., 1997. – С. 172–184.

¹⁹⁰ Аналіз відповідної літописної термінології див.: *Баран О.* Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 157–159.

цію ступінчастого характеру на зразок сходинок*. Два лікті висоти разом із “головами” вказують, що їх було дві-три. Стилізація викладу виразно окреслює цей елемент частиною не самого стовпа, а всієї споруди. За тим же принципом окремо відзначено й “голови”. Як і підніжжя, їх не менш однозначно теж протиставлено стовпові й потрактовано разом із “підніжжями” – навіть вказано єдині розміри. Тобто, якщо останні можна сприймати лише основою монумента, то “голови” не менш послідовно виявляються його завершенням¹⁹¹. Тільки в такому сенсі два самостійних елементи – “підніжжя” та “голови” – поєднуються зі стовпом між ними із вміщеним на ньому орлом. Об’єднання засвідчує також спільна, як зазначалося, для них висота – два лікті супроти десяти ліктів самого стовпа. Отож холмський літописний монумент – десятиліктевий стовп з орлом, поставлений на невисокому – приблизно півметровому – постаменті й увінчаний якимись аналогічної ж висоти “головами”. У порівнянні зі стовпом невисокі “голови” нічим не виділено. Оскільки орла висічено на стовпі, останній навряд чи міг бути круглим. Можна закладати вміщення зображення на одній зі сторін чотиригранного (випадає здогадуватися) моноліту – ще одного в княжому Холмі. Скупий опис вказує на таку структуру однозначно. Тому лише нехтування оригінальним літописним текстом, винятково поверхове звернення до нього, а насамперед – переписування з фантастичного тлумачення Д. Іловайського, як і його продовжувачів та виведених від нього новіших висловлювань, призвели до того, що холмський монумент усе ще не сприйнято в очевидному й водночас єдиному логічно прийнятному оригінальному автентичному складі та вигляді.

Останнім холмським об’єктом на сторінках аналізованої частини літопису виступає собор Богородиці¹⁹², лаконічним описом якого під 1260 р. завершено аналізоване літописне оповідання: “Сзда же цркъвь привеликоу. во град \ Холм \ . во им - престы4 приснодвы4 Мри4. величествомъ. красотоу. не мене соушихъ древниX. и украси ю пречюдными иконами. принесе же. чашю 6 земл - Оугорьска4. мрамора багр - на. изва4ноу моудростью чюдноу. и змъевы главы (б \ ша) б \ ша / кроугъ е4. и постави ю пре дв \ рми црковьными. нар \ цаемыми цр \ кскими. створи же в неи. крестилницю. кр \ стити водоу. на стре Бо \ вление створи же в неи блжньи пискоупъ Иванъ. 6 древа красна. точень. и позлащень. дн \ и вн \ дивлению подобень”¹⁹³.

* Висловлюю щирю подяку кандидатові архітектури Юрієві Дибі, який звернув увагу на можливість такого трактування.

¹⁹¹ На “голови” як завершення стовпа коротко вказала: *Михайлова Р.* Художня культура... – С. 77.

¹⁹² Пізніші джерела стверджують посвячення Різдву Богородиці. У літературі його іноді помилково називають Успенським: *Логвин Г. Н.* Украинское искусство 1240–1540 гг.: Автореф. дис. ... докт. искусств. – К., 1968. – С. 11; *Асеев Ю. С.* Архитектура... – С. 218; *Щапов Я. Н.* Государство и церковь... – С. 55. Для І. Антипова посвячення “неясное”: *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура... – С. 109.

¹⁹³ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845–846 (Л. 281об.).

М. Воронін та М. Каргер так і датували собор тільки 1260 р.¹⁹⁴. Цю саму дату прийняв І. Антипов¹⁹⁵. П. Раппопорт твердив про появу “нової” будівлі після пожежі міста¹⁹⁶. Я. Ісаєвич теж відніс спорудження до відбудови Холма після описаної в літописі пожежі й звідси подав 1257 р.¹⁹⁷. За А. Гілем та В. Петриком храм також споруджено щойно після пожежі¹⁹⁸, причому перший з дослідників, як зазначалося, твердив, що він замінив спалений собор святого Іоана Златоуста. Таке ж датування прийняв В. Ричка, віднісши пожежу до 1255 р.¹⁹⁹. Однак цей різнобій – знову ж таки вияв неуваги до джерела. Як зазначалося, за свідченням літопису, уже восени 1253 р. князь Данило пішов спершу саме до собору (а потім церкви святого Іоана Златоуста) з подячною молитвою після повернення “з честю і славою” із чеського походу, що дає підстави закладати зведення храму, мабуть, у попередньому десятилітті. На його існування при описі згаданих подій вказав, як зазначалося, ще М. Грушевський, проте самотнього голосу історика не почуто й досі.

З облаштування храму більше зацікавлення викликала чаша з червоного мармуру. Російські автори “встановлюють” її назовні – “на площаді перед западними дверями храму Богоматери”²⁰⁰. “Эта чаша, поставленная в качестве водосвятной («крестильницы») перед западными дверями церкви, как и многие другие особенности галицкой архитектуры и ее скульптурной декорации, находит себе в древнерусском быту аналогию в водосвятной чаше, поставленной Андреем Боголюбским на дворе Боголюбовского замка также перед западными воротами дворцовой церкви”²⁰¹. Джерело уваги російських дослідників криється якраз у “побутовій” аналогії, однак – безпідставній. Насправді холмську чашу встановлено перед церковними дверима, “які називають царськими”, тобто в інтер’єрі – не на подвір’ї, а в храмі, перед передвітарною огорожею з царськими воротами. У цитованій статті Я. Ісаєвича при викладі літописного опису чаші зміїні голови замінено на зміїні “глаза” (sic!)²⁰². До опису чаші як зворот про неї саму долучено також переказ продовження літописного тексту. “В ней епископ Иван устроил крестильницу для освящения воды на богоявление, дополнив деталью, выточенной «от древа красна» местными мастерами. Внешний и внутренний вид чаши был

¹⁹⁴ Воронин Н. Н., Каргер М. К. Архитектура // История культуры Древней Руси: Домонгольский период. – М.; Л., 1951. – Т. 2: Общественный строй и духовная культура. – С. 282.

¹⁹⁵ Антипов И. В. Древнерусская архитектура... – С. 109.

¹⁹⁶ Раппопорт П. А. Русская архитектура... – С. 107.

¹⁹⁷ Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынского княжества // Вопросы истории. – 1973. – № 1. – С. 103.

¹⁹⁸ Gil A. Prawosławna eparchia chełmska... – S. 66; Петрик В. Містобудівельна діяльність... – С. 122.

¹⁹⁹ Ричка В. Холмський проект... – С. 107.

²⁰⁰ Воронин Н. Н., Лазарев В. Н. Искусство западнорусских княжеств // История русского искусства. – С. 312.

²⁰¹ Воронин Н. Н., Каргер М. К. Архитектура. – С. 283.

²⁰² Исаевич Я. Д. Культура... – С. 103.

«дивленню подобен» – отмечает летописец²⁰³. У ньому, звичайно, не може не привернути уваги “деталь” “от древа красна”, яку до привезеної кам’яної чаші мали доробити місцеві майстри. Що ж стосується гаданого продовження опису чаші, то насправді “дивленню подобен”, звичайно, не її “внешний и внутренний вид”, а наступний описаний вслід за нею елемент опорядження інтер’єру. Іменник, що вказував на нього, випущено, проте продовження односточно підказує тут ківорій. Правда, згадка має ще й іншу інтерпретацію, згідно з якою літопис розповідає про “дерев’яний ківорій (чашу для пиття) (sic!), «от древа красна точен и позлащен вну и вне»²⁰⁴. В. Ричка, захопившись приписаними князеві Данилові “царськими амбіціями”, акцентував змій “невід’ємним компонентом середньовічної теології царственних міст”, відкликаючись при цьому до сакрального будівництва ще святого Костянтина Великого²⁰⁵.

Прикінцевий фрагмент опису собору для російської дослідниці послужив прикладом з виразним осудом відзначеної “неканонічності”: у ньому побачено “деревянное золоченое изваяние св. Иоанна Златоуста в церкви Приснодевы Марии в Холме”²⁰⁶. “Відкриття” спровокував досить своєрідний переклад використаної публікації літопису, вершиною якого стало перетворення холмського владика Іоана на... святого Іоана Златоуста. Оригінальний текст опису холмського собору зі згадкою про вклад владика відтворено так: “Было там изображение блаженного епископа (sic!), Иоанна Златоуста (sic!), выточенное (sic!) из прекрасного дерева и позолоченное. Снаружи и изнутри храм был достоин удивления”²⁰⁷. Для М. Сморгонг-Ружицької тут теж згадана “drewniana, pozłacana figura biskupa (sic!) Jana Złotoustego”²⁰⁸. До інтерпретації прихилився й І. Антипов: “В последней части летописного отрывка речь идет, очевидно, о деревянной статуе святого Иоанна Златоуста”²⁰⁹. Ця “дерев’яна скульптура” є, мабуть, найяскравішим прикладом того, як далеко від буквального змісту джерела здатні відходити окремі його трактування. Зрештою, – не найостаннішим, позаяк у Р. Михайлової з’явилося наступне твердження: “Над її головним порталом, як повідомляє літопис, була рельєфна богородична композиція (sic!), деталі якої були «розфарбовані та позолочені»²¹⁰.

І. Антипов відреагував, зокрема, також на не зовсім докладне зіставлення храму з “древніми”: “Указание на то, что церковь Богородицы была

²⁰³ Там само. – С. 103–104.

²⁰⁴ *Асеев Ю. С., Калиніченко Л. П., Мамолат Є. С.* Мистецтво Стародавньої Русі // Нариси з історії українського мистецтва. – К., 1966. – С. 37.

²⁰⁵ *Ричка В.* Холмський проект... – С. 107.

²⁰⁶ *Стерлигова И.* Древнерусское церковное убранство... – С. 272, прим. 25.

²⁰⁷ Галицко-волинская летопись. – С. 346, 347.

²⁰⁸ *Smorąg Różycka M.* Sztuka cerkiewna... – S. 17.

²⁰⁹ *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура... – С. 109.

²¹⁰ *Михайлова Р.* Художня культура... – С. 72. При цьому авторка відкликала ся до сторінки перекладу Іпатіївського списку літопису з описом церкви... святого Іоана Златоуста – відомості про собор у виданні вміщено щойно на третій сторінці після цього.

«величествомъ... не мене сущихъ древнихъ», можна розглядати в якості доказательства того, що храм мав об'ємно-просторову структуру, характерну для ранніх холмських храмів»²¹¹. Утім, це лише додатковий приклад як своєрідного читання, так і готовності робити висновки без докладнішого аналізу конкретної ситуації. Завершувати випадає лише з огляду на відсутність новішої «продукції». Проте після таких концентрованих успіхів чи випадало б сумніватися, що продовження не забариться?

“Труднощі” поодиноких авторів з інтерпретацією літопису, звичайно, – не показник, але суцільні, як послідовно переконує цей огляд, – уже щось зовсім інше. Про їхній родовід достатньо йшлося на конкретних прикладах. “Непотрібних реалій” (Вільям Оккам) на матеріалі скромного за обсягом тексту витворено без ліку. Спосіб використання (докладніше, – те, що і як систематично експлуатується замість літопису) надто очевидний.

Виявляється, скромні, а водночас – виняткові “мистецькі” сторінки холмського літопису не дочекалися навіть елементарно уважного читача (явище, зрозуміло, стосується далеко не виключно холмських мистецьких справ). Зрештою, послідовно використовувались навіть не вони, а “канонічні” давніші тексти, частіше – безпосередні попередники. Обов'язком критичної постави до висловлених міркувань поодинокі автори теж не переобтяжувалися. Написану зусиллями “колективного розуму” у такий спосіб “історію” разом із практикованими методами її “осмислення” згадувати, звичайно, не випадає.

Володимир Александрович (Львів). **Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича: Нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела.**

Виняткові для літописної спадщини старокиївського родоводу мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича неодноразово привертати увагу, проте ніколи не були об'єктом докладнішого вивчення. Понад столітня літературна традиція, вибудована насамперед на поверховому переказі здебільшого помилкових інтерпретацій авторів останньої третини XIX ст., була доповнена багатьма новішими непорозуміннями.

Стаття заснована на ретельному зіставленні та аналізі оригінальної вимови літописних повідомлень та критичному переосмисленні відповідної літературної традиції. На цьому прикладі автор висуває теоретичні проблеми відчитання, осмислення та інтерпретації джерел.

Ключові слова: Галицько-волинський літопис, князь Данило Романович, Холм, мистецтво Холма, джерела, інтерпретація джерел.

²¹¹ *Антипов И. В.* Древнерусская архитектура... – С. 109.

Владимир Александрович (Львов). Сюжеты об искусстве в Холмской летописи князя Даниила Романовича: Заметки к прочтанию, восприятию и интерпретации источника.

Исключительные для летописного наследия старокиевского родова сюжеты холмской летописи князя Даниила Романовича, посвященные искусству, неоднократно привлекали внимание, но никогда не были предметом более пристального изучения. Более чем столетняя литературная традиция, построена прежде всего на поверхностном изложении в большинстве своем ошибочных толкований авторов последней трети XIX в., была дополнена многочисленными новейшими недоразумениями.

Статья основана на тщательном сопоставлении, а также анализе оригинального содержания летописного изложения, критическом пересмотре соответствующей литературной традиции. На этом примере автор ставит теоретические проблемы прочтения, осмысления и интерпретации источников.

Ключевые слова: Галицко-волынская летопись, князь Даниил Романович, Холм, искусство Холма, источники, интерпретация источников.

Volodymyr Aleksandrovych (Lviv). The Subjects of Art in the Kholm Chronicles of Prince Danylo Romanovych: Notes for the Reading, Understanding, and Interpretation of the Source.

The art issues of the Kholm chronicles of Prince Danylo Romanovych, being exceptional for the chronicle heritage of the ancient Kyiv family tree, repeatedly attracted scholars' attention but they have never been a subject of detailed research. For over a century the literary tradition has been dwelling first and foremost on a superficial rendering of mainly erroneous interpretations by the authors of the last third of the 19th century numerous enriched with newer misunderstandings.

The article is based on a careful comparison and analysis of the chronicle messages, original pronunciation and critical consideration of the respective literary tradition, which serves to highlight some theoretical problems regarding the understanding, comprehension and interpretation of the source.

Key words: the Galician-Volhynian chronicle, Prince Danylo Romanovych, Kholm, the art of Kholm, sources, sources interpretation.